

*Kniha vyšla díky laskavé podpoře
Českého literárního fondu.*

*Jako obrazový doprovod byly se souhlasem Ústavu
pro klasická studia AV ČR v Praze a Jihomoravského muzea
ve Znojmě použity snímky z digitálního fotoarchivu projektu
Clavis monumentorum Regni Bohemiae.*

MORAVŠTÍ PŘEMYSLOVCI VE ZNOJEMSKÉ ROTUNDĚ

*Barbara Krzemieńska
Anežka Merhautová
Dušan Třeštík*

SET OUT

© Barbara Krzemieńska, Anežka Merhautová, Dušan Třeštík
© Photos by Clavis monumentorum Regni Bohemiae, 1996
a archiv autorů
Praha 2000
ISBN 80-86277-09-7

ÚVODEM

Znojemská rotunda sv. Kateřiny se v posledních několika desetiletích stala slavnou, paradoxně ale ne pro to, co sama skutečně představuje, nýbrž pro to, co okolo ní vybájili nej-různější lidoví objevitelé v čele s Jaroslavem Zástěrou¹, nejnověji dokonce snad ještě – co do bujnosti fantazie – předstihnutým jakýmsi Václavem Tatíčkem², objevitelem nad objevitele. Nehodláme s nimi polemizovat, bylo by to zbytečné, protože tyto fantasy a jejich přívržence nelze přesvědčit ničím, dokonce ani prostou logikou ne. Spíše na ukázkou jak marná je to snaha připojujeme na závěr článek Dušana Třeštíka z dob prvních „bojů o rotundu“.

Jde nám o něco jiného, o pokus o historický výklad maleb v rotundě, především tedy katalogu panovníků a to zejména moravských knížat. Dějiny přemyslovské Moravy v 10. až 12. století nepatřily nikdy k preferovaným tématům moravských historiků. Neměli jsme dlouho jasno ani v těch nejzákladnějších otázkách, jako v té, jež se ptá jaké vlastně měla Morava postavení ve státě českých Přemyslovců. Náš soubor proto uvádí na prvním místě studii Barbary Krzemieńské, která se na podkladě katalogu moravských knížat v rotundě pokouší dát na všechny tyto otázky odpověď. Vyšla poprvé v roce na odlehlém místě³ a do vědeckého oběhu se tak dostala vlastně jen v německém překladu v roce 1987⁴. Závěry této studie nebyly novějším badáním nijak podstatněji korigovány⁵, vychází proto jen v poněkud upravené podobě. Studie se ovšem opírá o ikonografický rozbor malířské výzdoby rotundy, který podala v roce 1983 Anežka Merhautová. Protože se však novější badání právě ikonografií maleb zabývalo častěji, napsala pro tento soubor A. Merhautová zvláštní studii, v níž probírá námítky, jež byly proti jejímu výkladu vzneseny.

To, čím dal na počátku 12. století malý jihomoravský kníže vyzdobit svou hradní kapli, je ve svém ideovém plánu v tehdejší Evropě něčím výjimečným, stojí to na samotném počátku procesu vznikání prvních „politických“ národů, které se od té doby stávají základem uspořádání Evropy. Tato výjimečnost je jistě zarážející, neopravňuje však v žádném případě k hledání „výjimečných“ výkladů znojemských maleb, pohybujících se v pracích odborníků nezdědka nebezpečně na hranici vědeckosti a v po-

kusech amatérů ji samozřejmě daleko překračující. Doufáme, že tento soubor studií přispěje nejenom ke střízlivému výkladu maleb samotných, ale i k pochopení postavení Moravy ve státě českých Přemyslovců.

V Praze, v lednu 2000

autoři

MORAVŠTÍ PŘEMYSLOVCI VE ZNOJEMSKÉ ROTUNDĚ

Barbara Krzemienska

Skromná rotunda stojící na přemyslovském úředním hradě ve Znojmě je jednou z mnoha typických přemyslovských rotund, které od 10. století vyznačovaly rozsah přemyslovské vlády a vlivů. Jedním se však od ostatních liší, nádhernou malířskou výzdobou, kterou dal pořídit nepatrný úřední kníže Konrád II. Znojenský v roce 1134. Již tím je výjimečná. Víme sice, že o několik let dříve pořídil malířskou výzdobu na svém sídle Vyšehradě jeho vrchní pán, český kníže Soběslav I.⁶, vyšehradský kostel však byl rozsáhlou bazilikou a malby se nedochovaly. Znojenská rotunda je ale unikátní především obsahem svých maleb. Konrád II. Znojenský tu totiž dal znázornit samotný vznik českého státu,

Rotunda P. Marie a sv. Kateřiny ve Znojmě (před poslední opravou)

povolání Přemysla od pluhu, a úplnou poslušnost českých a moravských knížat až do své doby. Ohlížíme-li se po románském umění tehdejší doby, nic podobného v něm nenajdeme.⁷ Občas se v něm sice vyskytnou světské motivy čerpané z pověstí artušovského cyklu nebo i z pověstí germánských, nikde však nenajdeme tak výrazné soustředění na stát a jeho ideologii, jako právě ve Znojmě. Po umělecké stránce, z hlediska formálního, nepřekračují znojenské malby dobrý průměr, naprosto však vynikají svým obsahem. Jsou také v kontextu evropského románského umění výjimkou.

Ne však v kontextu českého románského umění. Teprve před nedávnem bylo rozpoznáno, že právě jeho výrazné zaměření na rozvinutou státní ideologii je – při vši formální různosti – základním jednotícím rysem umělecké tvorby v Čechách ve 12. a na počátku 13. století.⁸ Tato specificky česká ideologie prostupuje všechny oblasti výtvarného umění od prostého a skromného obrazu na mincích až po monumentální plastiky, nástěnné malby a knižní miniatury. Hlavní postavou je tu kníže – světec Václav, věčný panovník českého státu, který nikdy neumírá a svou vládu propůjčuje vždy znovu panujícímu přemyslovskému knížeti. Tato vláda je na pečetích českých panovníků označována jako „mír“, tj. uspořádané poměry mezi lidmi, klid a pokoj, který je účelem knížecí vlády. Čechové jsou „čeled“ (ne rodina, ne přirozená, ale „účelová“ – dnes bychom řekli občanská – pospolitost) svatého Václava, tak jako jsou poddanými právě panujícího přemyslovského knížete. Jako takový politický národ jsou také na české miniatuře ilustrující Augustinovu *Civitas Dei* zařazeni do „Města božího“ (kde vlastně dle Augustina neměli co hledat), a tato česká miniatura je tak vlastně prvním vyobrazením národa ve středověku vůbec. Tento politický národ uzavřel kdysi jakousi společenskou smlouvu „Čechů“ s jejich prvním knížetem Přemyslem, jíž se zavázal k věrnosti a službě Přemyslovi a jeho potomkům na věčné časy. Právě tento základní akt dal umístit Konrád II. Znojemský na počátek cyklu ve znojenské rotundě a za ním dal namalovat osmnáct českých a devět moravských knížat, těch nástupců Přemyslových, jimž se Čechové v tom mýtickém čase, kdy vznikaly počátky lidského řádu, zavázali věrností a službou.⁹

Malby znojenské rotundy je třeba vidět právě v tomto kontextu jako výraz velmi živé státní ideologie Čech 12. století, předsti-

hující svým, v podstatě k modernímu, abstraktnímu chápání státu směřujícím, obsahem celou tehdejší Evropu o desetiletí nebo někde i o staletí.¹⁰ Chceme-li však být tomuto neobyčejnému významu znojenských maleb právi, musíme je umět spolehlivě a všestranně vyložit. Přesto, že bylo v moderní literatuře v tomto ohledu dosaženo značného pokroku, zůstává ještě mnohé nejasné. Shody bylo dosaženo v datování maleb, dnes už nikdo nepochybuje o tom, že pocházejí z roku 1134¹¹ a že je dal pořádit Konrád II. Znojemský při přestavbě (vlastně dostavbě) rotundy, vzniklé v první polovině 11. století v době vlády Břetislava I. na Moravě. K sjednocení názorů na datování maleb podstatně přispěl objev konsekračního nápisu v posledním dnu restauračních prací v roce 1949, který uvádí datum posvěcení a jmenuje „druhého zakladatele“ rotundy, Konráda II. Znojemského.¹² Shoda panuje také v interpretaci úvodní scény cyklu jako scény povolání Přemysla od pluhu.¹³ Značné nejasnosti se však vyskytují ve výkladu jeho další části, tj. 27 knížecích postav. Tato část cyklu je však klíčem k jeho chápání a chápání smyslu maleb vůbec. Vypovídá také mnohé o státoprávním uspořádání Čech a Moravy. Hlavní obtíže ve výkladu skýtá devět postav bez pláště, považovaných – právem – za moravské Přemyslovce. Svůj pokus o výklad proto soustředím především na ně.

Nebudeme se zde zabývat staršími výklady založenými na „restaurátorských“ zásadách 19. století, které zcela malby znehodnotily,¹⁴ a všimneme si jen toho, co bylo o přemyslovském cyklu řečeno po důkladné restauraci F. Fišera v letech 1947–1949. V roce 1954 se cyklem zabýval v rámci své práce o románské nástěnné malbě v Čechách a na Moravě J. Mašín.¹⁵ Byl přesvědčen, že malby představují zobrazení přemyslovské genealogie v té podobě, jak je zachycena v Kosmovi. Datum kronikářovy smrti (1125) tedy přijímal jako datum *post quem* maleb, datum *ante quem* viděl v korunovaci Vladislava I. roku 1158, protože v „malované přemyslovské genealogii“ je zobrazen jen jeden král, tj. Vratislav II.¹⁶ Nápis považoval ve shodě se závěrem komise znalců¹⁷ za vyrytý „někdy ve druhé polovině XIII. století nebo na počátku XIV. století“.¹⁸

Základní práci o malbách ve znojenské rotundě zpracoval A. Friedl.¹⁹ Důkladně tu rozebral malby ze všech hledisek a věnoval se také výkladu přemyslovského cyklu ve 2. a 3. pořadí. Podle něho začíná cyklus po pravé straně apsidy postavou donátorky

(Marie, manželky Konráda II. Znojemského), pokračuje Libušiným poselstvím Přemyslovi, pak osmi postavami v pláštích a končí donátorem, tj. Konrádem II. Znojemským. Ve 3. pořadí máme deset postav v plášti, v tom jednu s královskou korunou, a devět postav bez pláště.

Friedlův rozbor vychází z konstatování, že celý cyklus může být odvozen jediné z literární předlohy – Kosmovy kroniky.²⁰ Osm panovníků v pláštích ve 2. pořadí navazuje bezprostředně na scénu povolání Přemysla od pluhu, musí to tedy být jeho nástupci, Kosmova mýtická knížata. U Kosmy jich sice máme jen sedm, to ovšem Friedlovi nevdí, protože tu prý je reduplikována postava Přemysla. Vyplyvá to prý „z výtvarného nazírání doby“,²¹ jíž šlo o naučnost a umožňovalo proto také opakovatelnost obrazů. Friedl je si ovšem vědom toho, že určením osmi prvních postav jako bájných knížat se rozchází s literární předlohou, s Kosmou, protože ten samozřejmě uvádí mnohem více českých historických knížat než deset, která Friedlovi zbývají ve 3. pořadí. Sám říká, že tu nastávají „nesnáze“,²² řeší je však značně svérázným způsobem. Tvrdí, že Kosmova kronika nebyla „historicky objektivní“, že byla zaměřena „k dynastickým zájmům“, proto prý odmítala „efemérní vlády některých jednotlivců“, kteří dosáhli vlády úskokem. Tento postoj byl odrazem „veřejného mínění“ a to bylo závazné i pro donátora, tj. Konráda II. Znojemského. Nedal prostě zpodobnit ty Přemyslovce, s jejichž vládou nesouhlasil, a dal vyobrazit ty, kteří byli v souladu s „dynastickými zájmy.“²³ To je nesporně odvážná, ne však doložitelná představa. Kosmas jako každý jiný kronikář samozřejmě některá knížata velebil, jiná mu zase nebyla milá;²⁴ dynastický zájem ovšem sledoval vždy. Českým knížetem byl pro něj vždy panovník řádně nastolený se souhlasem „všech Čechů“, ať se na kamenný stolec Přemyslovců dostal jakkoliv. Musel pochopitelně pocházet z přemyslovského rodu a musel být dospělý. Kosmas jistě odsuzoval opomíjení stařešinského nástupnického řádu, jednou nastolený kníže však už pro něho právoplatným knížetem byl.²⁵

Jedině za předpokladu, že ve znojemském cyklu byla volba postav v plášti velmi volná, s četnými vynečávkami, mohl Friedl soudit, že v rotundě je zobrazen snad i Soběslav I., protože jinak znal Soběslavovu listinu z roku 1130, kde se tento kníže sám označuje devatenáctým českým panovníkem,²⁶ což Kosmovu počítání neodpovídá, pro Kosmu byl křesťanským panovníkem

osmnáctým. Zařazením bájných knížat, reduplikací Přemysla Orače a uvedením Soběslava I. vznikla ovšem naprosto libovolná situace, která s Kosmovým výčtem českých knížat nemá již nic společného a postavy v pláštích vůbec nedokáže přesvědčivě určit. Pro Friedla to jsou: ve třetím pořadí je postava v ose Bořivoj I., pak Svytihněv I. Dále máme Vratislava I., svěťce Václava a Boleslava II. Václav je bez svatozáře, protože prý na Moravě nedosáhl jeho kult rozšíření před první polovinou 13. století.²⁷ Boleslav I. vypadl z počtu jako bratrovrah. Dále nacházíme Oldřicha, Břetislava I. a Svytihněva II. Boleslav III., Vladivoj a Jaromír „nebyli do znojenské genealogie pojeti pravděpodobně proto, že stavebníkové jejich vlády byly efemérní a neuznával je“.²⁸ Pak máme už jen Vratislava II. s korunou a Břetislava II. Friedl ovšem také připouští, že šlo o postavy Vladislava I. a „dokonce“ i Soběslava I.²⁹ Panovníků v pláštích je tedy jednou deset, jindy dvanáct. O nástupcích Břetislava II. se už Friedl vůbec nezmiňuje.

Devět postav bez pláště ztotožňuje Friedl s moravskými údělníky a už předem se vzdává snah o jejich bližší určení. Zdůrazňuje pouze, že mají mladý nebo mladší vzhled než pražská knížata v plášti, což údajně už není vliv Kosmovy kroniky, nýbrž „subjektivně citový, možná že prestižní názor suverénního jedince stavebníka“.³⁰ Jako „první údělná knížata na Moravě“ uvádí „Konráda Znojemského a Oldřicha Brněnského“. U Konráda jde o omyl, byl brněnským údělníkem, u Oldřicha jde o omyl také, byl synem Konrádovým. Dalšími údělníky zobrazovanými v rotundě byli Litolt Znojemský a Oldřich „mladší“, strýc Konráda II. Znojemského, stavebníka rotundy. Žádného Oldřicha „mladšího“ však neznáme, strýcem Konrádovým byl právě Oldřich Brněnský – podle Friedla byl tedy asi zpodobněn dvakrát. Další postavy bez pláště jsou „zatím neurčitelné“³¹ a neurčitelnými zůstanou asi provždy, pokud řada moravských údělníků bude – jako u Friedla – omezena jen na brněnsko-znojemskou větev s opominutím olomouckých údělníků. Prvních bylo totiž do vzniku maleb roku 1134 celkem pět, z těch zná Kosmas čtyři.³²

Rozumnou a na všechny okolnosti beroucí ohled rekonstrukci pořadí znojemského přemyslovského cyklu podala A. Merhautová.³³ Souhlasila s míněním Mašínovým, že postavy v pláštích zobrazují české panovníky a postavy bez pláště moravské údělníky. Odmítla Friedlův názor, že prvních osm postav jsou bájná česká knížata, a právem zdůraznila, že jde o historicky doložená

česká knížata počínaje Bořivojem I. a končící – jak tvrdí – Soběslavem I., 18. českým panovníkem u Kosmy, jehož kronika „byla vodítkem pro počet pražských přemyslovských knížat ve znojemské genealogii“.³⁴ To zdůraznit musela, protože sama opět uvádí již vzpomenutou listinu Soběslavovu z roku 1130, v níž se nazývá devatenáctým panovníkem Čechů. Podle autorky však vychází počítání postav v rotundě nikoliv z listiny, tedy z „oficiálního“ názoru pražského přemyslovského prostředí, ale právě jen z Kosmy. Dalším autorčíným přínosem je, že opustila starší názor, že šlo o genealogii Přemyslovců, nýbrž že mluví o „posloupnosti panovníků“,³⁵ což je jistě pojem výstižnější. Genealogie rodu zahrnuje totiž všechny jeho členy, syny a dcery, bez ohledu na dožitý věk a i bez ohledu na podíl na státní moci. Znojemská rotunda však podává posloupnost právě jen českých a moravských knížat, knížat skutečně vládnoucích. Pokud jde o moravské úředníky, nelze je dle mínění A. Merhautové identifikovat, protože písemné prameny o nich „nereferují tak podrobně“.³⁶

Hlavní těžiště studie A. Merhautové ovšem spočívá v ikonografickém rozboru maleb. Zde dospěla ke zřejmě definitivnímu poznatku, že celkovým ideovým rámcem maleb je *Civitas Dei* – nebeský Jeruzalém, tak jak to prozrazuje celková kompozice a hlavně zasazení cyklu do kvádríkové architektury.³⁷ To je v románském umění celkem běžný motiv, jenže všude zalidňují toto město andělé a svatí, nikdy světské osoby. Všude, ale ne v Čechách, v Čechách se ve 12. století vyskytuje často Město Boží, v němž jsou zahrnuti čeští světci nebo i český národ.³⁸ Tato „bohemizovaná“ *Civitas Dei* vycházela z moravských mincí Konráda I., na nichž se vyskytuje motiv Města Božího, avšak obecný, ne bohemizovaný. Na českých mincích byl stejný motiv bohemizován obrazem svatého Václava. Ve znojemském cyklu Václav jako světec chybí, jsou tu pouze česká a moravská knížata. Václav byl totiž podle Merhautové přímluvčím za pražské panovníky, a proto se Konrád II. Znojemský odvolával přímo na pomoc Boží (symbolizovanou holubicí – svatým Duchem v kupoli), která mu měla přispět k dosažení pražského trůnu.³⁹

POSLOUPNOST PRAŽSKÝCH PŘEMYSLOVCŮ

Viděli jsme už, že pro většinu historiků umění byla a zůstává Kosmova kronika základem pro výčet českých knížat zobrazených ve znojemské rotundě. Důvod je zřejmý, Kosmova kronika je celistvé dílo, těžící ze starších analistických záznamů; Kosmas byl také očitým svědkem části českých dějin. Ideový význam kroniky pro ikonografii znojemského přemyslovského cyklu byl zřejmě posílen i některými reáliemi ve zpodobnění Libušina poselství a ve scéně povolání Přemysla od pluhu, o kterých se dříve nevědělo. Byla tudíž nasnadě domněnka, že pokud začátek přemyslovského cyklu přímo na Kosmu navazuje, nemůže tomu být jinak i v případě postav v plášti, jejichž počet (18) Kosmovi odpovídá. To zdůraznila zvláště A. Merhautová, která také potlačila význam Soběslavovy listiny z roku 1130, protože by jinak Soběslava I. do počtu zobrazených postav v plášti zahrnout nemohla.

Podívejme se proto na Kosmovu podobu posloupnosti pražských Přemyslovců. Pořadí (mimo bájná knížata, o nichž A. Merhautová už jasně doložila, že v rotundě zobrazena nejsou), je následující:⁴⁰

1. Bořivoj I. – první křesťanský kníže
2. Spytihněv I. – Bořivojův syn
3. Vratislav I. – Bořivojův syn
4. Václav – později svatý, syn Vratislava I.
5. Boleslav I. – syn Vratislava I., bratrovrah
6. Boleslav II. – syn Boleslava I.
7. Boleslav III. – syn Boleslava II.
8. Oldřich – syn Boleslava III.
9. Jaromír – syn Boleslava III.
10. Břetislav I. – syn Oldřichův
11. Spytihněv II. – syn Břetislava I.
12. Vratislav II. – syn Břetislava I., první český král
13. Konrád Brněnský – syn Břetislava I.
14. Břetislav II. – syn Vratislava II. a uherské Adleyty
15. Bořivoj II. – syn Vratislava II. a polské Svatavy
16. Svatopluk Olomoucký – syn Oty I. Olomouckého, moravského úředníka
17. Vladislav I. – syn Vratislava II. a polské Svatavy
18. Soběslav I. – syn Vratislava II. a polské Svatavy

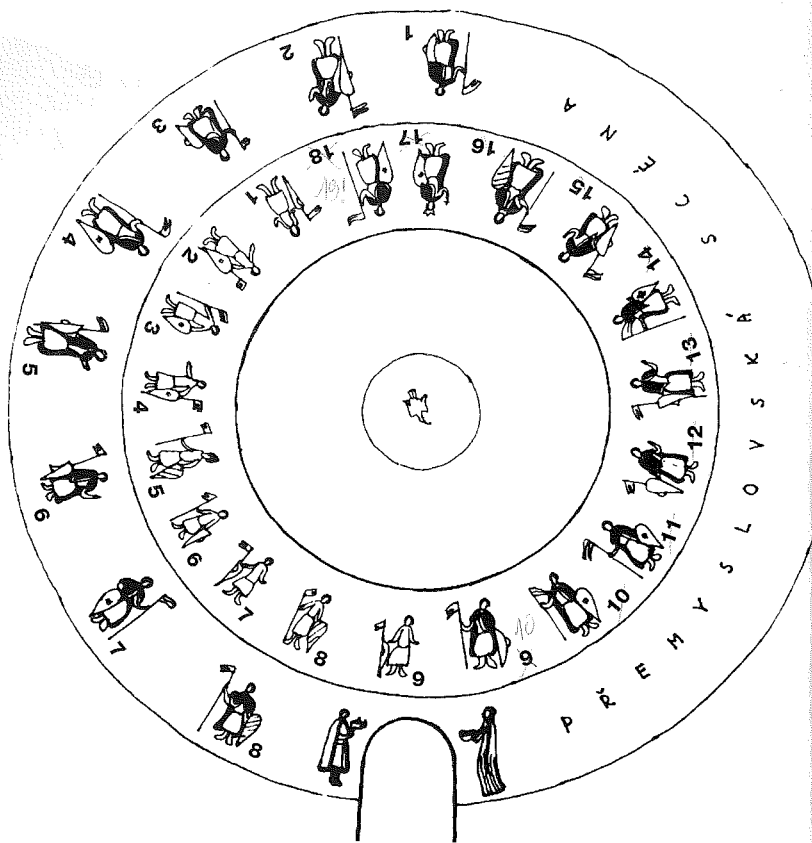

Schéma přemyslovské řady ve znojenské rotundě

Česká knížata (s pláštěm):

1. Bořivoj I., 2. Spytihněv I., 3. Vratislav I., 4. Václav sv., 5. Boleslav I., 6. Boleslav II., 7. Boleslav III., 8. Vladivoj, 9. Jaromír, 10. Oldřich, 11. Břetislav I., 12. Spytihněv II., 13. Vratislav II. král, 14. Konrád I. Brněnský, 15. Břetislav II., 16. Bořivoj II., 17. Svatopluk, 18. Vladislav II.

Moravská knížata (bez pláště):

1. Břetislav I. jako první údělník ještě nedělené Moravy, 2. Vratislav II., olomoucký údělník 1055–1060–1061, 3. Konrád Brněnský, brněnský údělník 1055–1061–1092, 4. Ota, zprvu brněnský spoluúdělník 1055, pak údělník olomoucký 1061–1087, 5. Oldřich Brněnský 1092–asi 1113, 6. Litolt Znojemský 1092–asi 1112, 7. Ota II. Olomoucký asi 1097–1126, 8. Svatopluk Olomoucký 1097–1107, 9. Václav Olomoucký 1126–1130

Zcela záměrně zde nejsou uváděna osobní data (narození, smrt apod.) a ani data nástupu na trůn, kde má Kosmas – zejména pro starší období – několik omylů. Pro naše účely stačí sle-

dovat jen posloupnost a pořadí na pražském trůně. Není také důležité sledovat okolnosti nástupu na tento trůn (legitimně či násilím), protože – jak už bylo řečeno – pro Kosmu jednou nastolený, tj. řádně zvolený a intronizovaný jedinec z přemyslovského rodu byl knížetem provždy až do své smrti.

Pokud jde o pořadí, je až překvapivě spolehlivé, ovšem až na jednu, velmi závažnou, výjimku na prahu 11. století. Oldřich a Jaromír nebyli totiž syny Boleslava III., nýbrž jeho bratry, a Jaromír byl starší než Oldřich (tedy obráceně než nacházíme u Kosmy!), a také vládl Čechům dříve. Kosmas také nic nevěděl o Vladivojově vládě v Čechách, nevěděl tedy nic o jednom knížeti řádně nastoleném,⁴¹ a co více – měl velice popletené zprávy o celém dění v českém státě z prvního desetiletí 11. století. Ve skutečnosti začal Čechům vládnout roku 999 Boleslav III., který v obavě před svými mladšími bratry dal Jaromíra vykastrovat a Oldřicha chtěl dát udusit v lázni, což se mu však nepodařilo. Boleslav III. byl z Čech roku 1002 vypuzen a na český trůn byl dosazen Vladivoj, dosti záhadná postava, protože nevíme, co jej spojovalo s přemyslovským rodem.⁴² Ten náhle zemřel začátkem roku 1003.⁴³ Německý císař Jindřich II. chtěl tehdy dosadit Jaromíra, avšak neuspěl – v Čechách se prosadil Boleslav Chrabrý, mocný polský panovník, navíc syn české Doubravky a polského Měška I. Přivedl zpět do Čech Boleslava III. Vyvražděním Vršovců se ovšem Boleslav III. opět kompromitoval⁴⁴ a nebyl ani nikdy nastolen. Německá výprava přivedla v srpnu roku 1004 do Čech Jaromíra, který byl hned poté řádně nastolen a Poláci byli z Čech vypuzeni.⁴⁵ Jaromír pak vládl několik let, teprve začátkem roku 1012 ho svrhl mladší bratr Oldřich a tím zahájil svou úspěšnou vládu.⁴⁶

Kosmas tudíž jednoho českého panovníka vynechal, nejspíše proto, že o něm neměl žádné zprávy. Soběslav I. tedy nebyl osmáctým křesťanským panovníkem Čechů, nýbrž ve skutečnosti panovníkem devatenáctým. Je sotva možné, aby se o tom v českém prostředí – navzdory Kosmovu omylu – nevědělo. Mluví o tom totiž hned dva písemné prameny.

Prvním z nich je soupis českých panovníků, který na konci 13. století zapsal neznámý autor sbírky letopisů známých jako tzv. druhé pokračování Kosmy. Jeho úvod je příznačně formulován:

„Protože myslí mnohých lidí znepokojuje starost o vystopování řady a posloupnosti potomstva knížat a králů českého království,

kolik jich bylo od prvního knížete Přemysla až do této doby a kdo koho následoval v knížectví. . . vynasnažím se vyložit to, jak nejstručněji budu moci, vyhrazuje si však tu opravu, aby kdekoli by se čtenáři naskytl v tomto spise uzel pochybností, k odvrácení omylu se obrátil výše k vypsání, neboť tam najde zaznamenáno více.⁴⁷ Toto „vypsání“ znamenalo jistě Kosmovu kroniku a připomená pokračování, vlastní posloupnost Přemyslovců na pražském trůně uvedl ovšem neznámý autor jinak než Kosmas. Po bájných knížatech (které má i Kosmas) následují:

9. Bořivoj – první křesťan
10. Spytihněv I.
11. Vratislav
12. Václav svatý
13. Boleslav Ukrutný
14. Boleslav Pobožný
15. Boleslav Dobrý
16. Vladivoj
17. Jaromír
18. Oldřich
19. Břetislav I.
20. Spytihněv
21. Vratislav, kníže a první český král
22. Konrád kníže
23. Břetislav kníže II.
24. Bořivoj kníže
25. Svatopluk kníže
26. Vladislav kníže
27. Soběslav kníže

Pořadí pak pokračuje dále, pro nás je ovšem důležité, že je oproti Kosmovi správné: uvádí Vladivoje a také správně zařazuje vládu Jaromírovi a Oldřichovu, a má Soběslava I. jako v pořadí devatenáctého českého panovníka. To musí znamenat, že vedle Kosmy existovala v Čechách i jiná tradice posloupnosti českých panovníků, tradice úplnější a spolehlivější. Redukovat počet vyobrazených pražských panovníků ve znojenské rotundě jen na ty, které uvádí Kosmas, není jistě oprávněné a je s podivem, že tohoto tzv. „závěrku sběratele“ nebylo dosud při interpretaci znojenských maleb použito.

Jako na třetí pramen musíme obrátit pozornost na listinu Soběslava I. z roku 1130, o níž už byla řeč výše. Je dávno známá,

v úvahách o znojenských malbách ovšem na ni nebyl opět brán dostatečný zřetel. Soběslav I. tu o sobě dal v datační formuli napsat, že listina byla vydána „*sub christianissimo duce Sobezlao, filio regis Vratizlai, nonodecimo monarcha Boemorum*“.⁴⁸ To je počítání, které opravdu souhlasí se skutečností, a naopak nesouhlasí s Kosmou, pro kterého musel být Soběslav I. osmnáctým v pořadí. Listina je jen o čtyři roky starší než vznik znojenských maleb a nemůžeme pochybovat o tom, že se datační formule opírala o spolehlivou oficiální tradici českého panovnického dvora. Sotva pak můžeme pochybovat o tom, že by se tato oficiální posloupnost Přemyslovců na pražském trůnu nepromítla do ikonografického znojenského přemyslovského cyklu, který vznikl roku 1134 za pražské vlády Soběslavovy a za zvláštních poměrů jeho čerstvých dohod s moravskými údělníky, ke kterým se níže vrátíme. Po jistou dobu sice zaráželo, že se Soběslav I. v listině nazývá „*monarcha Boemorum*“, tj. jedinouvládce českého státu, avšak právě po jistou dobu roku 1130 byl skutečně jediným vládcem – tedy „*monarchou*“ v původním slova smyslu – Čech i Moravy.⁴⁹

PŘEDPOKLADY PRO POČÍTÁNÍ MORAVSKÝCH KNÍŽAT

Shrneme-li dosavadní poznatky, je už celkem jasná situace u postav v plášti, tedy pražských knížat. Musíme pochopitelně dát přednost současnému počítání, uvedenému v listině Soběslava I., vládnoucího knížete a vrchního pána Konráda II. Znojenského, objednavatele maleb. Bylo by přece nemožné, aby se Konrád odchyloval od oficiálního počítání. To se lišilo od Kosmy, a tedy přes řadu společných rysů nemohlo být 2. a 3. pořadí maleb založeno jen na něm. Nemohlo také zobrazovat Soběslava I., protože podle oficiální tradice (obsažené v listině z roku 1130 a i v „závěrku sběratele“) byl Soběslav I. až devatenáctým pražským knížetem.

Z toho a z poznatků A. Merhautové vyplývá:

1. V rotundě byla zobrazena pouze křesťanská česká knížata.
2. Byla tu zpodobena pouze knížata řádně intronizovaná.
3. Zobrazena tu byla knížata v době vzniku maleb už nežijící,

malby tedy podávaly seznam předchůdců právě panujícího knížete.

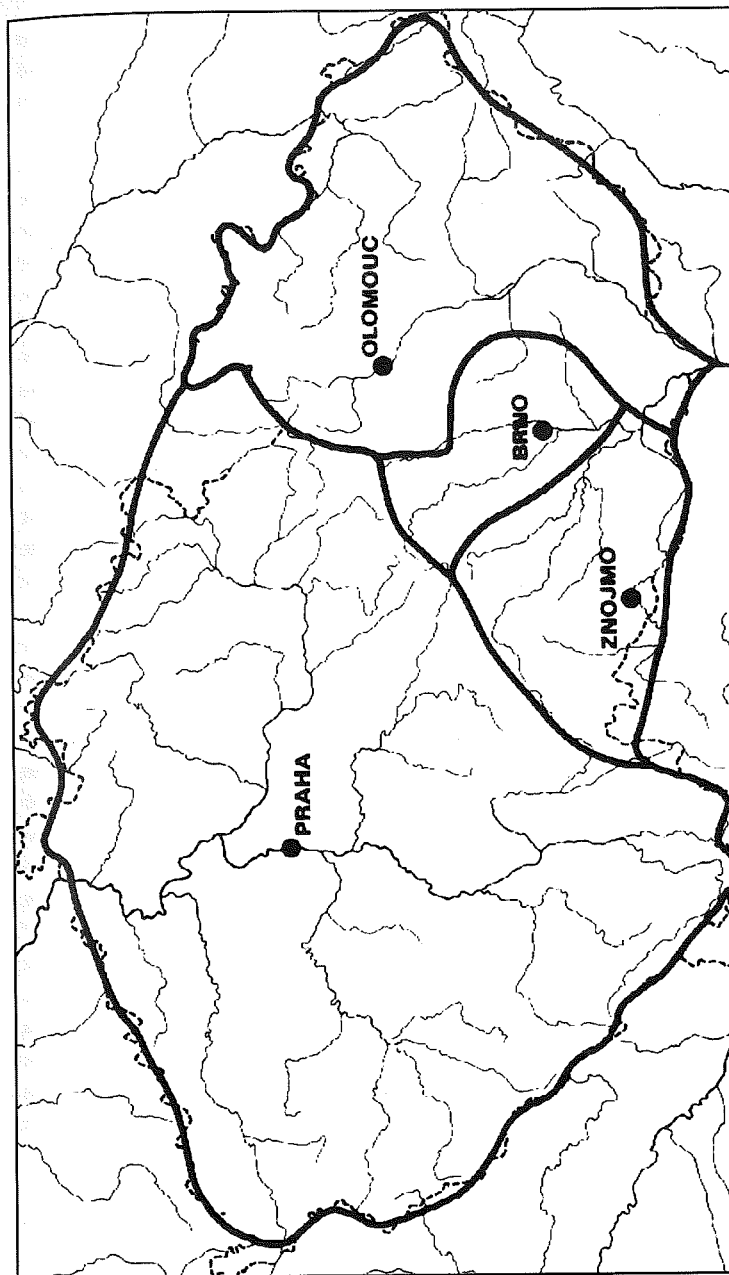
Tyto tři poznatky nám pomáhají při posouzení řady moravských knížat, tj. 9 postav bez pláště. Odpadá tu samozřejmě otázka, zda jde o knížata křesťanská či nekřesťanská, jinak je však mimo jakoukoliv pochybnost, že ostatní principy, jimiž se řídila řada českých knížat, musely stejně platit i pro řadu knížat moravských. Jelikož nešlo o genealogii, nýbrž o posloupnost ve vládě, muselo jít o skutečně vládnoucí moravské úředníky, řádně nastolované a řádně nastupující, nikoliv o jakékoliv členy přemyslovského rodu, kteří kdykoliv před rokem 1134 vykonávali na Moravě vládu, tedy např. o četné „správce“ úředů. Nemohlo také jít o úředníky, kteří byli roku 1134 naživu, protože tu zřejmě platil stejný princip jako v případě Soběslava I.

Každému, kdo se blíže o politické dění na Moravě zajímal, musí být ovšem jasné, že přesněji určit moravské úředníky z období do roku 1134 (kdy vznikly znojenské malby) nelze bez důkladné znalosti osudů moravských úředů vůbec a také bez znalosti jejich postavení v rámci českého státu. O dějinách Moravy v raném středověku bylo sice psáno poměrně mnoho, zejména v minulém století. Také v současné době máme k dispozici poměrně velký počet příspěvků. Přesto se však zdá, že základní problémy Moravy, tj. vznik úředů, postavení úředů, podíl moravských Přemyslovců na správě českého státu apod., nebyly dosud uspokojivě zodpovězeny. Musíme tudíž přistoupit k řešení znova, jinak bychom se zřejmě nikdy nedopracovali ke zjištění, kdo, kdy a jak Moravě vládl, a museli bychom shodně s dosavadní literaturou sdílet skeptické stanovisko, že pro nedostatek spolehlivých zpráv nelze moravské politické dějiny vlastně pochopit.

Musíme tedy začít náš rozbor vznikem moravských úředů.

POSTAVENÍ MORAVSKÝCH ÚŘEDNÍKŮ

Předpokladem zvláštní organizace politického života na Moravě bylo pochopitelně její opětovné připojení k českému státu Oldřichem kolem roku 1019.⁵⁰ Zřejmě už tehdy bylo o budoucnosti Moravy v rámci českého státu v podstatě rozhodnuto; Oldřich totiž Moravu do českého státu nevčlenil, nýbrž ji připojil.

Hranice moravských úředů v 11. stol.

Znovudobyté území dal „do moci“ (*in potestatem*) svému jedinému synovi Břetislavovi I.⁵¹ Důvod tohoto opatření byl zřejmý. Morava byla značně exponovaným územím, v průběhu téměř sta let prodělala četné změny vlády (na čas snad měla vlastní, později pak polskou) a byla vklíněna mezi mocné Uhry krále Štěpána Velikého, Polsko stejně mocného Boleslava Chrabrého a významnou bavorskou východní marku. Za těchto geopolitických podmínek bylo zajištění obrany Moravy značným problémem, který musel být řešen na místě, nikoliv ze vzdáleného pražského centra. Vhodným řešením bylo právě předání Moravy Břetislavovi I. Její bezpečnost proti východní bavorské marce zajistil sňatkem s Jitkou Schweinfurtskou z rodu Babenberků, blízkou příbuznou markrabího východní bavorské marky.⁵² Proti Uhrám pojistil moravské území výstavbou řady hradů,⁵³ snažil se také zjevně rozšířit moravské území na Nitransko. Podporoval totiž proti Štěpánovi Velikému mladší Arpádovce z boční linie, roku 1031 podnikl válečné tažení na Ostrihom.⁵⁴ Na Moravě – a nejspíše hlavně v Olomouci – také po léta sídlil, zde razil své mince⁵⁵ a zde se mu také narodilo několik jeho synů.⁵⁶

Břetislav I. byl tak prvním moravským údělníkem, vládl Moravě až do počátku roku 1035, kdy po otci Oldřichovi a strýci Jaromírovi nastoupil na pražský trůn. Vládl pochopitelně ještě nedělené Moravě, protože dlouho dospělý syn neměl.

Když pak v lednu roku 1055 umíral na hradě Chrudim během příprav k dalšímu tažení do Uher,⁵⁷ musel se rozhodnout, co bude v budoucnu s Čechami a s Moravou. Měl tehdy pět vládních synů, narozených v poměrně těsném sledu mezi rokem 1031 (Spytihněv II.) a rokem 1039 (Ota I.), což by bez nějakých účinných opatření nemohlo bojům o moc zabránit.⁵⁸ Řešení bylo nalezeno v tom, že vládu nad Čechami a vrchní moc nad Moravou bude vždy mít nejstarší z přemyslovského rodu a že Čechy nebudou děleny,⁵⁹ zatímco Morava bude rozdělena na „části“, v nichž budou vládnout mladší sourozenci,⁶⁰ s výjimkou prostředního Jaromíra, který byl – dosti překvapivě – předem určen k církevní dráze. Měl se totiž po Šebířovi stát pražským biskupem⁶¹ a neměl tak mít podíl na vládě na Moravě.

První moravský údělník Břetislav I. rozdělil tedy Moravu na dvě „partes“ – tehdy ještě asi nijak blíže neurčené, bylo to dělení „na polovic“, v podstatě mechanické. Je příznačné, že Olomoucko, které vždy zahrnovalo více než polovinu Moravy, dostal druho-

rozený Vratislav. Kromě následníka pražského trůnu Spytihněva II. byl tehdy také jediným ženatým Přemyslovcem. O obou těchto sňatcích nic nevíme, asi nijak významné nebyly.

Moravský „úděl“ vznikl tudíž brzy po roce 1019, trval do roku 1055 a potom se z údělu staly úděly. Ty obnovil Vratislav II. už jako pražský panovník, zřejmě na jaře roku 1061. Zlikvidoval tím Spytihněvovu snahu vnutit Moravě pražskou „správu“.⁶² Je to tzv. druhé dělení Moravy, tentokrát už trvalé. Nejmladší Ota I. dostává tehdy Olomoucko, „*plagam orientalem*“, tj. východní Moravu, Konrád dostává „*plagam occidentalem*“, tj. západní Moravu, jejímž hlavním hradem se za čas stalo Brno.⁶³ Dělení bylo opět „na polovic“ (*per medium*), ačkoliv opět faktickým poměrům neodpovídalo, Olomoucko bylo mnohem více než polovina Moravy.

V listině pro klášter Hradiště u Olomouce mluví Vratislav II. roku 1160 o „darováních“ „*primi regis Bohemorum Wratizlai, ac primis ducis Moraviensium senioris Ottonis*“ klášteru, považuje tedy Otou I. Olomouckého za „prvního“ moravského knížete.⁶⁴ To je samozřejmě očividná nepravda, protože prvním moravským knížetem byl Břetislav I., jako správce Moravy. Pozastavil se nad tím už G. Dobner a navrhol proto text emendovat, chápat slova „*ducis Moraviensium*“ jako pozdější interpolaci.⁶⁵ To však není možné, listina je jednak zachována v originále a jednak v textu je titulatura Oty I. jasnou paralelou k tituluře Vratislava II. Je však dobře možné, že v olomoucké tradici byl Ota I. považován za „prvního“ knížete proto, že jím počínala dědičnost údělu v jeho rodině. Z toho důvodu nebyl za prvního považován Vratislav II., který přece vládl v Olomouci před Otou I. I tímto způsobem se tedy dostáváme k roku 1061 jako datu počátků dědičnosti moravských údělů.

Na prvním a druhém dělení Moravy jsou důležité zejména následující okolnosti. Především úloha českých předáků, kterým už Břetislav I. svěřil svůj politický odkaz a kteří se mu zavázali, že na jeho dodržování budou přísně dohlížet.⁶⁶ To zřejmě nebylo po delší dobu prázdňové slovo. Právě Vratislav II. se o tom přesvědčil u Dobenína roku 1068, kdy chtěl proti otcově vůli prosadit do funkce pražského biskupa nikoliv svého bratra Jaromíra (ačkoliv jej předtím k jáhenství výslovně nutil),⁶⁷ nýbrž „cizáka“ Lance. Předáci se postavili na odpor, dokonce přesvědčovali i moravské údělníky, aby se proti této neoprávněné volbě jednoznačně vy-

slovali.⁶⁸ Důvod byl zřejmý. Právě někdy kolem poloviny 11. století se začíná v Čechách konsolidovat skupina předáků „okolo trůnu“, kteří v panovníkových službách chtějí získat trvalejší postavení pro sebe a pak pro své syny. Tito lidé nestojí o náhlé zvraty, naopak podporují legalitu vlády a uspořádané poměry v zemi. V tom je totiž jejich politická šance. Politické zmatky první poloviny 12. století (více méně už za vlády Bořivoje II.) znamenají ostrý střet mezi „nováčky“ a zavedenou vládnoucí skupinou, mezi „lepšími a urozenějšími“ a „nižšími a mladšími“.⁶⁹ Osvědčená skupina předáků o náhlé zvraty nestála, protože by ji ohrožovaly; trvala na legální vládě. Podporou pro nelegální politické zvraty byli naopak „mladší“ synové předáků, „nováčkové“ na politickém jevišti, kteří doufali, že s novým panovníkem dosáhnou úřadů, poct a důchodů. Kosmas to velmi zřetelně a pravdivě píše o vládě Bořivoje II., vládě pohnuté a proměnlivé, a zřejmě proto vzbuzující v určitých kruzích naděje, v jiných zase obavy.⁷⁰

Zdá se, že už na začátku Vratislavovy vlády se vytvořily podmínky pro vznik dědičných údělů na Moravě. Kdy a jak, nevíme. Stalo se tak již u tzv. druhého dělení Moravy? Nebo o několik let později? Druhá možnost vypadá pravděpodobněji, protože má motiv – Jaromírovu záležitost. Ten totiž mohl roku 1063 dosáhnout tzv. kanonických let, tj. třicátého roku života, kdy by se mohl v případě Šebířovy smrti legálně a dle odkazu svého otce ujmout vlády nad pražským biskupstvím.⁷¹ Zatímco na jaře roku 1061 Vratislav II. nutil Jaromíra k přijetí jáhenského svěcení (předpokladu biskupské dráhy), pak už neměl o bratra, budoucího biskupa, zdaleka takový zájem, a asi ne neprávem. Snad roku 1063 obnovil moravské biskupství⁷² ve zjevné snaze omezit do budoucna pravomoc Jaromírovu a současně posílit své postavení na Moravě. Olomoucké biskupství dlouho zvané moravským, bylo výrazně Vratislavovou fundací a i později, ve 12. století, bylo považováno za fundaci pražských panovníků. Byl to vlastně „čtvrtý úděl“ na Moravě.

Zavedení dědičnosti moravských údělů bylo zřejmě součástí nějaké dohody mezi třemi Břetislavovými syny. Vratislav II. tím zajistil Moravu politicky a vojensky, což byl pro pražského panovníka příkaz doby. Údělníci zase získali důvody k tomu, aby se o své úděly snažili, protože je mohli považovat za „dědictví“ pro své mužské potomky. Moravský trůn byl totiž opravdu „dědičný“, byla to „*paterna hereditas*“, získávala se „*iure hereditario*“, dědičným právem. Velmi pregnančně to zdůraznil Kosmas v líčení osudů

nezletilých synů Oty I. Olomouckého.⁷³ Až do vymření moravských Přemyslovců také opravdu úděly děděny byly.

Po Otovi I. nastoupili jeho synové Svatopluk a Ota II., po Otovi II. Svatoplukův syn Václav, po něm Otův syn Ota III., po něm jeho synové Břetislav a Vladimír. Na Brněnsku po nastolení Konráda Brněnského na pražský trůn v roce 1092 byl úděl rozdělen na brněnský a znojemský, na Brněnsku vládl Oldřich Brněnský, na Znojemsku Litolt Znojemský, Konrádovi synové. Po Oldřichovi získal úděl jeho syn Vratislav Brněnský, po Litoltovi jeho syn Konrád II. Znojemský. Vratislav zemřel bez potomků, na západní Moravě však pak vládl syn Konráda II., Konrád Ota, který zemřel opět bezdětný. Teprve fyzické vymření moravských Přemyslovců, na Olomoucku počátkem 13. století, na Brněnsku asi kolem 60. let 12. století a na Znojemsku roku 1191, úděly zlikvidovalo.⁷⁴

Toto uspořádání mělo zřejmě pro obě strany, tj. pro pražského panovníka i pro moravské údělníky, určité výhody. Základem dohody byl názor, že moravští „*dominadores*“ jsou pod vrchní mocí pražského knížete, což je představa odvozená už z nařízení Břetislava I. a stále živá.⁷⁵ Na Moravě nevzbuzovala námitky, spíše naopak. „Což nejsme my tvoji, a co máme, tvé?“, měla údajně říci Vratislavovi II. Konrádova manželka Virpirk během obléhání Brna v červenci roku 1091.⁷⁶ Pravdivý však nebyl Kosmův výrok, že pražský kníže může s Moravou dělat co chce („a zemi, jež je tvá, odevzdej, komu raději chceš“, měla se opět vyjádřit Virpirk⁷⁷). S dědičnými úděly totiž libovolně zacházet nemohl.

Situace moravských údělníků byla navíc zvýhodněna tím, že se mohli snažit o pražský trůn. Prvním, který ho dosáhl, byl Konrád Brněnský po smrti Vratislava II. v roce 1092 – a zcela legálně, byl totiž tehdy nejstarším z rodu. Dalším, který se o něj snažil, byl Konrádův syn Oldřich Brněnský po náhlé smrti Břetislava II. v lednu roku 1100 – právo na trůn měl, neuspěl však proti Bořivojovi II. Pak máme Otu II. Olomouckého, který byl po smrti Vladislava I. roku 1125 nejstarším z rodu a prohrál svůj zápas se Soběslavem I. – padl pak v bitvě u Chlumce v únoru roku 1126. Pražského trůnu dosáhl ve druhé polovině 12. století Konrád Ota, syn Konráda II. Znojemského. Jediným moravským údělníkem, který se zmocnil pražského trůnu pouhým násilím, byl Svatopluk Olomoucký, který vládl dva roky (1107–1109). Vidíme, že až na Konráda Brněnského, jenž žádné potíže s nástupnictvím neměl, ostatní moravští údělníci museli o trůn bojovat, nebo se

o nástupnictví, za nímž stálo stařešinství, s pražským knížetem nějak dohodnout – jako Konrád II. Znojemský roku 1134. K tomu se vrátíme níže.

Zřejmě hlavním důvodem byl vskutku rychlý rozrod přemyslovského rodu, natolik rychlý, že původní rozhodnutí už nemohla postačovat. Platí to – dosti paradoxně – právě pro linii započatou Vratislavem II., pro jeho syny a vnuky. Když Vratislav II. úděly jako dědičné prosadil, zřejmě upřímně, měl jediného syna Břetislava Mladšího. Než však v lednu roku 1092 zemřel, měl další tři syny: Bořivoje II., Vladislava I. a Soběslava I. a to ještě dva synové zemřeli dříve: Vratislav (jako dítě) a Boleslav (jako dospělý „správce“ Olomoucka). Tito synové měli opět četné potomstvo. Břetislav Mladší sice jen jediného syna Břetislava, avšak Bořivoj II. syny čtyři, Vladislav I. syny tři, Soběslav I. zase syny čtyři. Sotva nás tedy může překvapit, že už první čtvrtina 12. století byla pro český stát „kritická“, naplněná náhlými zvraty; tím méně nás mohou překvapovat poměry ve druhé čtvrtině 12. století, kdy se situace přemyslovského rodu velmi vyhroutil. Podívejme se, proč.

Jedním z důvodů byl pražský trůn, na který měl nárok jen jeden z Přemyslovců, nejstarší z rodu. To platilo jak pro pražské, tak pro moravské Přemyslovce. Moravští úředníci byli přitom ve zjevné výhodě, synů měli málo a měli dědičný moravský úděl. Již za Vratislava II. se v pražské linii objevil velký problém, co udělat s dospělými Přemyslovci, s Vratislavovými syny a vnuky. Morava byla dědičná – a úděly ve vlastních Čechách neexistovaly. Stále se tak násobila skupina „odložených“ Přemyslovců z pražské linie, kněžiců bez vyhlídek, hledajících dobrodružství, pobyt na cizích dvorech nebo prostě nejistou existenci. Druhá polovina 12. století zná těchto synů pražských knížat značný počet.

I když se totiž v literatuře často mluví o údělech v Čechách, je zřejmé, že se zde údělový systém nikdy nevytvořil. Samozřejmě známe případy, kdy kněžic dostal „hrad s okolím“ k obživě své a své družiny. Skutečný úděl to ovšem nikdy nebyl, nebyl totiž dědičný, nýbrž vždy jen na čas panovníkem propůjčený, a nejspíše se blížil ruskému „kormleníi“. ⁷⁸ Takových případů známe více, a nejen z Čech. ⁷⁹

Soužití pražských knížat a moravských úředníků nebylo sice idylické, mělo však svůj řád. Proto je třeba odmítnout některé názory právně-historické literatury zabývající se dějinami moravských úředníků, že důvodem zápasů mezi Přemyslovci byla exis-

tence samotných úředníků. Hlavní pohnutkou moravských úředníků byla prý snaha dosáhnout suverenity, z toho vznikaly „choutky separatistické“ a představa vlastní moravské politiky až po odtržení od českého státu. Morava se proto „drolila“, její jednotlivá území se vzájemně odcizovala, zatímco „státní zájem“ pražských panovníků trval naopak na „splynutí obou zemí“. ⁸⁰ Toto domnělé „splynutí“ by byl velký politický omyl, protože Morava by se tak vůbec proti svým sousedům neubránila. Není však také pravdou, že při zřízení úředníků šlo na Moravě o „apanáže“ pro mladší členy rodu, o jakýsi druh „odbytného“, ⁸¹ kterým pražský kníže libovolně disponoval. Tato představa vznikla zřejmě jednak nedocenením významu dědičných úředníků, jednak nepochopením údajů o „správách“ úředníků na Moravě. Uvidíme, že nebyly vůbec živelně řešeny.

DĚLENÍ MORAVY A TITULY MORAVSKÝCH

ÚDĚLNÍKŮ

Viděli jsme, že již se vznikem úředníků spojovala právně-historická literatura představu samostatných teritorií s vlastní vládou, teritorií usilujících dokonce o dosažení politické samostatnosti. To je však zřejmě omyl. Naopak se zdá, že prakticky po celé období existence úředníků, tj. až někdy do poslední čtvrtiny 12. století, byla Morava chápána jako jednotné území.

Již Kosmas se vyjadřuje jednoznačně. Morava je pro něho „*Moravie regnum*“, ⁸² „*territorium Moraviensium*“, ⁸³ „*terra Moravie*“, ⁸⁴ „*regio Moravia*“ ⁸⁵ či „*provincia Moravie*“. ⁸⁶ Pестrost termínů je asi jen zdánlivá, nezdá se totiž, že by Kosmas pocítoval nějaký obsahový rozdíl v používané terminologii, šlo mu nejspíše opravdu jen o zpestření textu. Tento poznatek má svůj věcný význam, protože Kosmas úředníky na Moravě dobře znal a znal také několik moravských úředníků. Jeho výroky o Moravě se velmi blíží výroky o vlastních Čechách, o nichž také píše jako o „*terra Boemorum*“, „*ducatu Boemie*“, „*principatu Boemie*“, „*regnum Boemie*“ či „*provincia Boemie*“. ⁸⁷ Kdybychom vzali v potaz historický kontext těchto určení, sotva bychom získali jinou představu, než že k působivé-

mu vyprávění patří střídání názvů a termínů. Část života českého státu se uskutečňovala „in Boemia“, část „in Moravia“. Nejen pro Kosmu, ale i pro jeho pokračovatele nebyly úděly na Moravě olomouckým, brněnským či znojenským, nýbrž moravské, stejně jako jejich knížata nebyla znojenská, brněnská či olomoucká, nýbrž moravská.

Tato jednotná Morava byla – jak jsme viděli – od začátku dělena „na poloviny“, na „část východní“ a „část západní“,⁸⁸ jak to učinil již Břetislav I. a po něm Vratislav II. Toto dělení asi dlouho neztratilo na významu. Pro Kosmu byl např. roku 1082 Konrád Brněnský „*diarcha Moravie*“, tj. pán poloviny Moravy, ačkoliv vládl mnohem menšímu brněnskému údělu.⁸⁹

Vedle dělení na poloviny nacházíme ovšem i dělení na čtvrtiny. Moravská knížata byla totiž označována také jako „tetrarchové“, tj. právě jako vládcí čtvrtiny území,⁹⁰ „čtvrtinová“ knížata. Ota II. Olomoucký dostal např. roku 1123 od pražského knížete Vladislava I. do správy „*partem. . . quartam illius regni, quam habuit tetrachra Odabricus, frater. . . Lutoldi. . .*“⁹¹ dostal tedy část, kterou měl předtím „čtvrtinový“ kníže Oldřich Brněnský. Ota II. vládl této části Moravy jménem Oldřichova nezletilého syna. Jelikož jeho úděl Olomoucko bylo v praxi dvěma čtvrtinami Moravy a ve zbývající čtvrtině vládl tehdy Konrád II. Znojenský, mohl jej Kanovník Vyšehradský docela správně nazvat „tetrarchou“.⁹²

Z toho vyplývá, že vláda moravských údělníků byla chápána jakožto podílnictví na vládě v jednotné Moravě, rozdělené na „části“. Proto byl oficiální titul moravských knížat „kníže moravský“, „kníže Moravy“. To je velice zajímavý názor současníků konsekventně uplatňovaný jak ve vyprávěcích pramenech, tak i v listinách. V Análech hradištsko-opatovických, důležitých pro jejich původní moravskou provenienci, je Ota I. Olomoucký nazýván „*pater patrie, dux Moravie*“⁹³ v listinách „*Moravie provincie princeps*“, „*primus dux Moraviensium senior Otta*“.⁹⁴ Jeho syn Ota II. je „*dux Moravie*“⁹⁵, „*princeps Moravie*“⁹⁶; Otův syn Ota III. Olomoucký je titulován „*dominus Otto*“, „*dux provincie huius*“⁹⁷ tj. Moravy. Syn Svatopluka Olomouckého Václav je „*dux Moravie*“.⁹⁸ Konrád II. Znojenský je u Kanovníka Vyšehradského uveden jako „*dux Moraviae*“.⁹⁹ Vratislav Brněnský je v tomtéž pramenu „*unus de ducibus Moraviae*“¹⁰⁰ atd. Jako „*duces Moravie*“ se ještě koncem 12. století označují synové Oty III. Olomouckého, Břetislav a Vladimír.¹⁰¹ Tato titulatura moravských údělníků vychází z před-

stavy Moravy jako celku, v níž údělník vládne její části, pojmenované dle údělníka nebo jeho otce. Zejména u Kosmy je úděl často označován jako „otcovský“, „otcovské dědictví“¹⁰² a to platí i později. U Kanovníka Vyšehradského máme např. roku 1126 zmínku o „*Moravia, pars Ottonis*“¹⁰³ tj. o Olomoucku – jako Olomoucko není ovšem jmenována, je to stále „*Moravia*“. Kosmas jen jednou uvedl „*paterna hereditas*“ Oty II. a Svatopluka jako území s hradem Olomouc a jinými hrady,¹⁰⁴ položil však důraz nikoliv na Olomouc, nýbrž na „otcovské dědictví“, tedy území Oty I. Olomouckého, prostě část Moravy.

U Kosmy a jeho pokračovatelů, občas i v listinách, je dosti příznačné označování údělníků jejich příbuzenstvím buď k moravskému otci (Oldřich, syn Konrádův, Vratislav, syn Litoltův apod.), nebo i k pražské přemyslovské větvi. První údělníci na Moravě jsou např. pro papežské listiny „bratry“ knížete Vratislava II. a žádný vlastní titul v těchto listinách nemají.¹⁰⁵

Velmi zajímavá je také titulatura moravských biskupů, sídlících v Olomouci, především proto, že obnovení moravského biskupství okolo roku 1063 byl podnik ryze český, Vratislavův. Jeho znovuzřízení prosadil sám a dokonce na úkor olomouckého údělníka Oty I., protože mu do jeho sídelního hradu vložil jakýsi „čtvrtý“ úděl – biskupství. Přesto až do dob biskupa Jindřicha Zdíka, trvale a pevně s pražským knížetem spojeného, se stále střídal titul „biskup moravský“ s titulem „biskup olomoucký“.¹⁰⁶ Snad i to svědčí o představě Moravy jakožto celistvého, nedělitelného území.

Teprve od konce první poloviny 12. století se u moravských údělníků ojedinele objevuje titulatura dle údělů. Zprvu samozřejmě v jasné návaznosti na „části“ Moravy. Tak např. sňatek dcery Soběslava I. Marie se konal roku 1138 „*in Moravia, in Olomucensi parte*“¹⁰⁷ tj. na Moravě, v části olomoucké. Roku 1132 je Vratislav Brněnský nazýván „*dux de parte Moravie, que vocatur Brninzco*“¹⁰⁸ „část“ Moravy je tu ovšem závažnější.

Skutečná titulatura dle údělů se ojedinele objevuje teprve roku 1177, kdy se Konrád Ota (syn Konráda II. Znojenského) tituluje „*princeps de Znogem*“.¹⁰⁹ I potom ovšem používá také titulu „*princeps Moravie*“.¹¹⁰ Ještě na konci 12. století se v olomouckém údělu střídá titul „kníže moravský“ s titulem „kníže olomoucký“.¹¹¹ Jelikož se tu střídají tituly používané v listinách s tituly užívanými vyprávěcími prameny, závěr se nabízí sám: Moravě vládli „*duces Moraviae*“ bez ohledu na úděl, synové a vnukové prvních úděl-

níků. Pouze ti měli právo na „otcovský trůn“, na „otcovské dědictví“ na Moravě.¹¹²

Jedna podmínka ovšem platila vždy: úředník musel být zletilý, musel dosáhnout „přirozených“ let.¹¹³ Tento požadavek vyplýval nejen ze zvláštních poměrů Moravy (musela se zásadně bránit vlastními vojenskými silami a s vlastním velitelem), ale byl zřejmý u Přemyslovců obvyklý; vládu dětí prakticky neznáme, a pokud se zcela ojediněle vyskytla, byla nutná regence.¹¹⁴ Na Moravě byla v tomto případě nutná „správa“ nebo poručnictví, zásadně v rukou Přemyslovců, buď z linie potomků Vratislava II., nebo z linií moravských úředníků. Není tedy oprávněný názor, že pražský kníže jezdil na Moravu „uspořádat poměry“ jen proto, že v úředlech nebyli zletilí úředníci.¹¹⁵ Je to pozoruhodná okolnost, protože u trůnu, který byl dědičný, by se dalo počítat s tím, že se úředníci budou snažit o časné sňatky a tím o časné narozené syny. Dále však ještě uvidíme, že o tyto časné sňatky neměli úředníci buď zájem, nebo neměli možnost se ženit, a tak často na Moravě docházelo k zásahům z pražského centra.¹¹⁶ Přemyslovci se vůbec ženili pozdě a zpravidla zanechávali nezletilé syny. Zdálnivě jednoduchá zásada stařešinství stále narážela na obtíže.

Velmi důležitým atributem moravských úředníků bylo moravské vojsko, branná moc, kterou disponovali. Šlo o instituci mnohem staršího data, než byl vznik úředlů. Bezpečně např. víme, že „Moravané“ už v době polské okupace Moravy Boleslavem Chrabrým podporovali polské zájmy proti německému panovníkovi Jindřichovi II.,¹¹⁷ a ne bezvýznamně. Samostatným moravským vojskem zůstali Moravané i později. Zřejmě s ním podnikal Břetislav I. svá uherská tažení, konaná „*de Moravia*“, jako např. roku 1031 na Osrňom.¹¹⁸ Moravské posily použil pak i pro boje s císařem Jindřichem III.¹¹⁹ S moravským vojskem se pak stále setkáváme v době existence úředlů. Vždy jde o Moravany, vojsko „z Moravy“, nikoliv o vojsko jednotlivých moravských úředníků. Ota I. Olomoucký a Konrád Brněnský bojují „se všemi svými bojovníky z celé Moravy“ roku 1082 proti markrabímu Leopoldovi,¹²⁰ Ota II. s moravským vojskem podporuje úsilí svého bratra Svatopluka o získání pražského trůnu a Moravané po Svatoplukově smrti zase podporují Otovy snahy o pražský trůn¹²¹ atd. Vojsko českého státu bylo vždy „obojí“, tj. z Čech i z Moravy, a i když spolu vystupovalo ve válečných akcích, bylo důsledně odlišováno.

Bylo nesporně výhodou moravských úředníků, že disponovali brannou mocí, primárně samozřejmě určenou k obraně moravského území, avšak využívanou úředníky i jinak. Moravské vojsko totiž vystupuje nejenom jako vojenský, ale i jako politický činitel, prosazuje své kandidáty na pražský trůn a v častých sporech o nástupnictví jedná jako jedna z pevně vyhraněných politických stran, např. v bojích o trůn mezi Konrádem II. Znojemským a Vladislavem II. roku 1142.¹²² Moravské vojsko bylo tedy zároveň – při neexistenci celomoravských sněmů – kolokvií – politickou reprezentací celé Moravy.

Vzhledem ke všem těmto skutečnostem se zdá, že tradiční názor, spatřující v oblastech spravovaných jednotlivými moravskými knížaty úředlná knížectví, není oprávněný ani pokud jde o „knížectví“, ani pokud jde o termín „úředl“. Úředl není v žádném případě dobový termín, je to slovo vytvořené uměle Jungmannem.¹²³ Ani soudobé prameny neznaly pro tyto útvary zvláštní pojmenování. Nejčastěji užívaný termín „*provincia*“ je bezobsažný, znamená prostě území. Výmluvnější je druhý stejně častý termín, tj. „*pars*“ (*Moraviae*), „část“ Moravy. Ukazuje totiž jasně, že Morava byla chápána jako jednotná, i když byla rozdělena na „části“ či „čtvrti“. Bylo by tedy snad možno mluvit místo o úředlech o moravských čtvrtích, analogicky ke „čtvrtím“ rakouským.

„SPRÁVY“ NA MORAVĚ

Značná část nejasností při zkoumání vlády moravských knížat a vývoje politických poměrů na Moravě vznikla především proto, že nebyly důsledně odlišovány řádné vlády úředníků od „správ“ úředlů. Tím se vytvořil dojem, že dění na Moravě bylo chaotické a mnohdy nevysvětlitelné. Skutečně? Shrneme ještě jednou výsledky předchozích zjištění:

a) moravští úředníci byli „*dominatores*“ na Moravě a zůstávali pod vrchní pravomocí pražských knížat; b) tato pravomoc nebyla neomezená, protože se záhy prosadilo dědičné držení úředlů pro potomky Oty I. a Konráda Brněnského; c) moravským úředníkem mohl být jen dospělý Přemyslovec z těchto linií, pokud nebyl zletilý, byla nutná „správa“; d) „správa“ byla dočasná a po dosa-

žení dospělosti údělníka se mu úděl opět vracel; e) „správa“ byla vždy přemyslovská.

To byl pochopitelně ideální stav, vyplývající z dohod mezi Přemyslovci. Nevylučoval občasná násilná řešení z pražského centra, stejně jako uznávání stařešinského řádu nevylučovalo boje mezi Přemyslovci o moc. Zdá se ovšem, že až někdy do počátku druhé poloviny 12. století jsou „správy“ relativně logicky vysvětlitelné. Podívejme se na ně.

Začít musíme Spytihněvem II., který se hned na začátku své vlády pokusil údělníky z Moravy vypudit¹²⁴ ve zřejmé snaze soustředit ve svých rukou moc nad Čechami a Moravou a tu odkázat svému synovi Svatoborovi. Tato první „správa“ trvala jen krátkou dobu, olomoucký Vratislav se spojil s Maďary, oženil se s dcerou uherského krále Ondřeje a pod tlakem maďarského nebezpečí (Maďari byli ochotni Vratislava vojensky podpořit) mu musel Spytihněv II. úděl vrátit.¹²⁵ Sotva k tomu došlo později než během roku 1056.¹²⁶ Západní Moravu ovšem Spytihněv II. nejspíše až do své smrti spravoval sám, protože si Konráda a Otu (jimž Břetislav I. toto území dal) podržel na svém pražském dvoře.¹²⁷ Tato „správa“ skončila smrtí Spytihněvovou v lednu roku 1061, protože Brněnsko nový pražský kníže Vratislav II. Konrádovi vrátil, a to hned na začátku své vlády.¹²⁸

Po téměř tři desetiletí pak o žádných „správách“ na Moravě nevědí, a ne bezdůvodně. Úděly se někdy začátkem 60. let staly dědičnými, Vratislav II. vládl jako pražský kníže úctyhodnou řadu let, přes třicet, jeho politické zájmy mířily jinam. Na Moravě ho značně zaměstnávaly spory s pražským biskupem Jaromírem o moravské biskupství a jeho statky. I když se nám Kosmas snaží vnutit představu, že Vratislav II. s moravskými údělníky nevycházel nejlépe,¹²⁹ opak je asi pravdou. Neměl totiž důvod, aby byl s nimi znepřátelen. Tento důvod se ovšem vyskytl hned poté, co roku 1087 zemřel Ota I. Olomoucký.¹³⁰ Sotva byl osobní a sotva šlo o zášť. Ota I. totiž zemřel předčasně, byl přece nejmladší z Břetislavových synů, a zanechal dva nezletilé syny. Svatopluk a Ota (II., Otík) se nemohli narodit dříve než po roce 1078, protože v listině pro klášter hradištský, který Ota I. se svou manželkou Eufemií založil, je pouze zmínka o dceři, kterou tehdy mají, a mluví se jen o naději na narození syna.¹³¹ I kdyby se starší Svatopluk narodil brzy po únoru roku 1078 (datum listiny), sotva by v době otcovy smrti měl více než 7–8 let. Ota II. byl samozřejmě ještě mladší.

Vratislav II. pověřil „správou“ Olomoucka svého nejstaršího syna z manželství se Svatavou, Boleslava,¹³² zřejmě však ne hned po Otově smrti, protože Kosmas píše, že Boleslav zemřel „nedlouhý čas potom“, 11. srpna roku 1091.¹³³ Je proto možné, že po Otově smrti nějaký čas spravovala úděl jeho manželka Eufemie: byla dcerou uherského krále Ondřeje, tudíž švagrovou Vratislava II., který si vzal její sestru Adleytu jako svou druhou manželku.¹³⁴ O této regenci se dosti pochybuje, možná ale, že ne zcela právem.¹³⁵

Vratislav II. se zřejmě až pak rozhodl dosadit jako správce svého syna Boleslava, Eufemie se syny úděl opustila a všichni našli ochranu u Konráda Brněnského, který „stranil synům svého bratra Oty“.¹³⁶ Chtěl se nejspíše stát poručníkem svých příbuzných a tím se na několik let zmocnit důležitého Olomoucka. Vratislav II. proto uspořádal na Brno výpravu, spor pak skončil plným usmířením obou bratří.¹³⁷

Jak vypadaly poměry v olomouckém údělu po smrti Boleslava, smrti Vratislavově a Konrádově (zemřel 6. září roku 1092 již jako pražský panovník), nevíme. Svatoplukovi a Otovi II. úděl vrátil až Břetislav II., nejspíše kolem roku 1097, protože když roku 1099 uspořádal výpravu na západní Moravu proti Oldřichovi Brněnskému a Litoltovi Znojenskému, „synové Otovi, Svatopluk a Otík, se svou matkou Eufemií zachovali knížeti úplnou poslušnost a věrnost“¹³⁸ – v údělu už tedy nějaký čas byli. Je možné, že předtím než Svatopluk a Ota II. dosáhli dospělosti, byl jejich poručníkem Oldřich Brněnský. Případné poručnictví by vysvětlovalo neutuchající spory mezi Oldřichem a Břetislavem II., jejichž pozadí není dosti dobře známé.¹³⁹

Nepřátelství mezi Oldřichem Brněnským, Litoltem Znojenským a Břetislavem II. vedlo ovšem ke vzniku „správy“ na západní Moravě. Pod vojenským nátlakem se oba údělníci museli svých údelů vzdát a zřejmě utekli do ciziny. Břetislav II. vložil do západomoravských hradů své posádky a dosadil jakožto „správce“ svého nevlastního bratra Bořivoje II.¹⁴⁰ Byl to naprosto nelegální zásah, protože západomoravští údělníci vyhovovali všem požadavkům, na úděly měli nárok a byli zletilí. Břetislav II. tím chtěl nejspíše posílit postavení Bořivojovo, kterého o něco dříve prosadil na německém dvoře jako svého nástupce s opominutím domácí volby a s opominutím stařešinského práva Oldřicha Brněnského, který byl po Břetislavovi nejstarším z Přemyslovců.¹⁴¹ Bořivoj II. se záhy oženil, a to příznačně se sestrou rakouského

markrabího Leopolda III. Helbirkou (Gerbirgou); sňatek byl slaven – opět příznačně – v říjnu roku 1100 na hradě Znojmo.¹⁴²

Po zavraždění Břetislava II. v prosinci roku 1100 se do Brněnska vrátil Oldřich Brněnský a do Znojemska Litolt Znojemský; Bořivoj II. totiž okamžitě západní Moravu opustil a „na samý Boží hod vánoční“ byl v Praze nastolen.¹⁴³ Jenže oba úředníci brzy po sobě zemřeli, Litolt roku 1112, Oldřich roku 1113.¹⁴⁴ Jejich synové Vratislav Brněnský a Konrád II. Znojemský byli v této době nezletilí.¹⁴⁵ Roku 1115 se proto na západní Moravě objevuje Soběslav, nejmladší bratr Vladislava I. (od roku 1109 pražského panovníka), v úloze „správce“.¹⁴⁶ Soběslav působil tu několik let, až do roku 1123, kdy ho Vladislav I. vojenským zásahem vypudil a kdy Znojemsko vrátil Konrádovi II. Znojemskému, zatímco Brněnsko svěřil Otovi II. Olomouckému.¹⁴⁷ Na Olomoucku naproti tomu o žádné „správě“ neslyšíme, ačkoliv v červenci roku 1110 dal Vladislav I. Otu II. uvěznit a držel jej ve vazbě až do prosince roku 1113, kdy mu vrátil „*dimidium tocius Moravie cum suis civitatibus provinciam*“, ¹⁴⁸ tj. Olomoucko.

Ke změnám v držení Moravy došlo pak až v počátečních letech vlády Soběslava I. (byl nastolen 16. dubna roku 1125) – uvidíme, že jedna z nich sledovala nebo chtěla sledovat dalekosáhlejší záměry. Na Olomoucku zůstal i nadále Ota II., někdy po říjnu odňal mu však Soběslav I. Brněnsko a Vratislava Brněnského „*restituít. . . in paternam sedem*“.¹⁴⁹ Vratislav nepobyl v úřadu dlouho, roku 1128 dal jej Soběslav I. zatknout a pak ho vyhnal ze země.¹⁵⁰ O rok nebo i o něco později vypudil z úřadu na Znojemsku Konráda II. Znojemského a dal ho uvěznit.¹⁵¹ Šlo o výrazně mocenský a násilný zásah. Vyhnanství prvního a vazba druhého úředníka trvaly několik let. Vratislavovi Brněnskému vrátil Soběslav I. úřad roku 1130,¹⁵² Konrádovi II. Znojemskému o několik let později, roku 1134.¹⁵³ Co se v západomoravských úřadech dělo mezi léty 1128 až 1130, resp. 1134, nevíme; víme jen, že žádný „správce“ tu dosazen nebyl.

Na Olomoucku zůstal až do své smrti v únoru roku 1126 v bitvě u Chlumce Ota II. Olomoucký, se Soběslavem už předtím zneprátelený pro své oprávněné snahy o pražský knížecí stolec; Olomoucko také Soběslav v roce 1126 poplenil.¹⁵⁴ Po Otově smrti byl do úřadu dosazen Václav, syn Svatopluka Olomouckého, a byl řádně nastolen¹⁵⁵ – pochopitelně, byl právoplatný úředník. V úřadu zůstal do března roku 1130, kdy zemřel na následky zimnice.¹⁵⁶

Úřad zůstal pak uprázdněn, o žádném správci nevíme.¹⁵⁷ Víme ovšem, že Ota II. měl jediného syna Otu III., který jako narozený roku 1122 měl v době otcovy smrti sotva 4 roky a který byl – zřejmě v obavě, aby se nestal obětí strýcovy pomsty – odvezen na Rus.¹⁵⁸ Zůstal tam řadu let a mohl asi zůstat navždy, protože do země ho přivedl zpět teprve Vladislav II., nástupce Soběslavův, roku 1140.¹⁵⁹

Je velmi zajímavé, jakým způsobem Soběslav I. záležitost olomouckého úřadu po Václavově smrti řešil. Řešení bylo bez precedentu: roku 1135 dosadil totiž do úřadu Lupolda, syna svého bratra Bořivoje II., a to nikoliv jako správce, nýbrž jako právoplatného úředníka. Lupold byl totiž řádně nastolen, což byl první případ intronizace jiného než dědičným právem Moravu držícího Přemyslovce.¹⁶⁰ O dva roky později ho Soběslav ovšem z Olomouce vypudil¹⁶¹ a dosadil do úřadu svého prvorozeného syna Vladislava, u kterého opět prosadil řádné nastolení.¹⁶² To byla naprostá novinka, protože Vladislav rozhodně nebyl v té době zletilý.¹⁶³ O rok později na sjezdu v Bamberku přednesl Soběslav I. králi Konrádovi žádost, aby tentýž nezletilý Vladislav byl po něm nástupcem na pražském trůnu a Vladislav přijal Čechy v léno.¹⁶⁴

Co tím Soběslav I. sledoval? V olomouckém úřadu zřejmě nástup nové linie úředníků, tentokrát pocházející z jeho vlastní rodiny. Intronizace Lupoldova a Vladislavova jsou důkazem, že se snažil své kandidáty prosadit jako řádně nastolené. Překvapuje ovšem rychlé vyhnání prvního a spěšné nastolení nedospělého syna, protože to představě dědičného úřadu odporuje. Je také otázkou, zda Soběslav I. považoval úřad za uprázdněný, tj. zda opravdu nevěděl o osudech Oty III., nebo o nich věděl a záměrně to ignoroval. Je totiž nápadné, že sotva Vladislav II. nastoupil na pražský trůn (byl nastolen 17. února roku 1140),¹⁶⁵ Otu III. našel, odvolal z vyhnanství a vrátil mu „otcovský stolec“ na Olomoucku.¹⁶⁶ Ruský pobyt Otův musel být tedy v Čechách známý, rovněž i místo, kde trávil léta v exilu. Jak se o tom mohlo vědět, je těžko říci. Nejspíše se nabízí Vratislav Brněnský, ženatý s „krásnou Ruskou“, jejíž původ není sice znám, kontaktům s Kyjevskou Rusí však nasvědčuje.¹⁶⁷

Výše podaný přehled správ na Moravě až do roku 1140 je jistě instruktivní. Po jistou dobu pokračovaly „správy“ v podstatě legální cestou. Po 26 let trvající vlastní vládě Oty I. v olomouckém úřadu snad následovala regence Eufemiina, pak „správa“ Bo-

leslavova. Důvodem byla tehdy nezletilost Otových synů. Úděl se jim pak vrátil: Svatopluk tu vládl až do svého nástupu na pražský trůn roku 1107, Ota II. ovšem déle, 19 let, až do své smrti roku 1126. Po Otovi nastoupil Svatoplukův syn Václav, oprávněný údělník. Teprve po něm se opět objevují „správy“: nejprve v rukou knížecí komory, pak následují pokusy o řádné nastolení Přemyslovců neoprávněných k vládě na Olomoucku, Lupolda a Vladislava. Roku 1140 se úděl vrací k právoplatnému údělníkovi Otovi III. V olomouckém údělu tedy teprve třicátá léta 12. století znamenají zlom a dochází k násilným zásahům z Prahy.

V brněnském a znojenském údělu vypadá situace komplikovaněji. Až do roku 1100 jsou úděly řádně děděny, pak je nastolena „správa“ Bořivojova, která je však nelegitimní, protože legitimní údělníci byli naživu a dospělí. Následuje legální vláda Oldřichova a Litoltova a po jejich smrti v podstatě legální „správa“ Soběslavova, protože synové údělníků byli nezletilí. Pak následovala vláda Konráda II. na Znojemsku a oprávněná poručnická vláda Oty II. Olomouckého na Brněnsku, pro nezletilost údělníka. Koncem roku 1125 následovala legální vláda Vratislava Brněnského na Brněnsku. Záhy ovšem propukly četné zmatky na západní Moravě, údělníci byly vyháněni, dokonce vězněni. Normální poměry se konsolidují až roku 1134, kdy se vedle Vratislava Brněnského, propuštěného už dříve ze zajetí, objevuje i Konrád II. Znojenský.

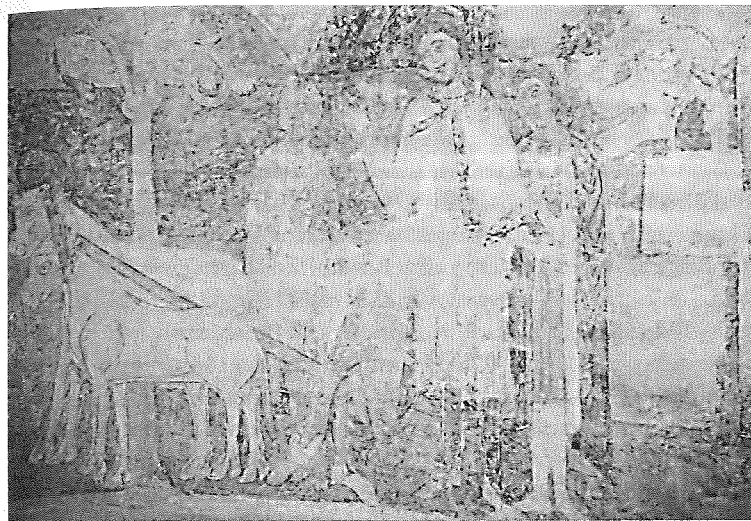
MORAVSKÁ KNÍŽATA

VE ZNOJEMSKÉ ROTUNDĚ

Pokusme se nyní určit, kdo byl skutečný moravský kníže, který měl nárok na to být zařazen do posloupnosti moravských knížat zobrazených na stěnách znojenské rotundy. Shrňme-li to, co jsme o nich výše řekli, dostáváme tento obraz:

1. Moravská knížata vládla Moravě, i když v její určité čtvrti či části, a byla proto nazývána knížaty moravskými.

2. Úděly měly sice své sídelní hrady, velmi dlouho však nebyly podle nich pojmenovávány, byly vždy především určitou částí (čtvrtí) Moravy.

Povolání Přemysla Oráče na trůn ve znojenské rotundě

3. Pražským panovníkem Vratislavem II. obnovené biskupství na Moravě bylo dlouho v rukou biskupů užívajících titulu „biskup moravský“, nikoliv olomoucký, ačkoliv sídlem biskupství byla Olomouc. Objevuje-li se za Jindřicha Zdíka titul „biskup olomoucký“, je pouze doprovodem starší titulatury „biskup moravský“.

4. Úděl na Moravě mohl držet pouze dospělý Přemyslovec a pouze z potomstva Konráda Brněnského a Oty I. Olomouckého; pokud v době otcovy smrti nebyl dospělý, byla nutná správa, zásadně jen přemyslovská, buď představovaná potomky Vratislavovými, nebo poručnictvím knížat. Byla zásadně dočasná a končila dosažením „přirozených let“ moravských údělníků.

To je velice důležitá okolnost, osvětluje totiž samu podstatu údělů. Nebyly to apanáže pro nezajištěné Přemyslovce, nýbrž skutečná vláda v jednotlivých částech Moravy, mající za cíl především vojenské zabezpečení země. Původ tohoto řešení byl zřejmě značně starý, začínal už s prvním údělníkem ještě nedělené Moravy, Břetislavem I.

Analogií k moravským údělům nejsou tedy ani tak polská nebo ruská údělná knížectví (ačkoliv právně-historická literatura to vždy zdůrazňovala), nýbrž mnohem spíše říšské marky, pohraniční území s přednostně vojenským zaměřením, pod zvláštní

správou. Morava byla ve vojenském ohledu právě jakousi markou pod vrchní pravomocí pražských panovníků, avšak s velkou mírou samostatnosti. Zde je především důležitá existence zvláštního moravského vojska, Moravanů.

Samostatný život údělů neznamenal, že se snažily o odtržení od českého státu jakožto drobná knížectví prosazující vlastní politiku, snažily se vlastně o opak: v rámci českého státu a pod obediencí pražského knížete udržet několik závažných výsad, usnadňujících obranu Moravy na venek a zajištění trvání. Úděly se záhy staly dědičnými a po řadu desetiletí se – přes mnohdy komplikované politické dění – vždy právoplatným údělníkům vracely. Údělníci měli své dvory, disponovali mincovním právem, měli občas i svou kancelář apod. O podrobnostech víme pochopitelně velmi málo.

5. Podobně jako v Čechách měl skutečný údělník (tj. potomek prvních údělníků) sice dědičné právo na úděl, to však nepostačovalo, musel být totiž také řádně nastolen, tj. intronizován. Víme-li o českém panovnickém trůnu dosti málo, o Moravě víme ještě méně. Jedno je jisté, trůn či trůny musely na Moravě existovat, jinak by totiž zmínky o intronizaci byly nesmyslné. Moravský trůn byl „otcovský“, vyjadřoval tedy dědičností vlády v údělu, zároveň však teprve nastolení činilo z nápadníka trůnu skutečného moravského knížete. O jedné důležité složce nevíme pro Moravu nic, tj. o volbě, která v Čechách zásadně předcházela nastolení. Zdá se, že tu rozhodoval a) dědičný nárok, b) zletilost, c) souhlas pražského knížete, d) vůle moravského vojska, Moravanů, která tu snad nahrazovala přijetí „všemi Čechy“ v Čechách.

6. Z toho vyplývá, že musíme velmi uvážlivě zacházet s dočasnými správami Moravy. Velkým problémem je moravské mincovnictví, které se dodnes opírá o staré práce ovlivněné mj. Bočkovými falzy, vyznačuje se metodickou a metodologickou nejistotou a mnohdy i nekritickým přístupem. Některých moravských údělníků, razících své mince na Moravě a údajně v údělech, se asi budeme muset vzdát, jednak proto, že část jich nikdy neexistovala (byly to – jak to trefně poznamenal V. Novotný – Bočkovy děti zrozené na jeho psacím stole), jednak že asi často jde o záměnu osob nesoucích stejné jméno jako moravští údělníci, které však nikdy skutečnými údělníky nebyly.¹⁶⁸

Vymezíme si tedy – podle vypočtených bodů – pojem „moravský kníže“, „pán Moravy“. K roku 1134, tj. do vzniku znojem-

ských maleb, se tak dopočítáme skutečně právě devíti předchůdců aktuálně vládnoucích knížat, vyhovujících stejným zásadám jako počet osmnácti českých křesťanských knížat. Byli to:

1. Břetislav I. – první údělník ještě nedělené Moravy, 1021–1055,
2. Vratislav II. – olomoucký údělník, 1055–1056–1061,
3. Konrád Brněnský – brněnský údělník, 1055–1061–1092,
4. Ota I. – zprvu brněnský spoluúdělník, 1055, pak olomoucký 1061–1087,
5. Oldřich Brněnský – 1092–1113,
6. Litolt Znojemský – 1092–1112,
7. Ota II. Olomoucký – asi 1097–1126,
8. Svatopluk Olomoucký – 1097–1107 (kdy se stal pražským knížetem),
9. Václav Olomoucký – 1126–1130.

Roku 1134 žijící údělníci nebyli na stěnách rotundy zobrazeni stejně jako žijící pražský panovník Soběslav I. Nebyl zde tedy Vratislav Brněnský (v údělu od roku 1125) a Konrád II. Znojemský byl zde zobrazen jen jako donátor vedle své manželky.

Jestliže se tedy naše počty moravských údělníků shodují s počty znojemského navrhovatele přemyslovského programu, znamená to nespíše, že jsme postihli právě ty zásady, kterými se znojemský autor poslopností Přemyslovců řídil sám. U postav bez pláště se přece nemohl řídit jinými zásadami než u postav v pláštích.

SPIKNUTÍ PROTI SOBĚSLAVOVI I. ROKU 1130

A JEHO NÁSLEDKY¹⁶⁹

Co však přimělo právě Konráda II. Znojemského, „čtvrtinového“ moravského knížete, aby si roku 1134 zvolil pro výzdobu restaurované hradní kaple ve Znojmě politicky tak náročné téma? Chceme-li to pochopit, musíme si ozřejmit politickou situaci českého státu těsně předtím a potom. Zejména je nutno si povšimnout okolností nástupu Soběslava I. na pražský trůn.

Začít musíme ještě dobou vlády Vladislava I., protože právě tehdy vznikla řada problémů, jež měly zůstat aktuální i později. Vladislav I. dosedl na pražský trůn nikoliv na základě stařešinství, nýbrž v důsledku předchozí dohody se Svatoplukem Olomouc-

kým, dohody potvrzené českými předáky.¹⁷⁰ Byla to již v pořadí třetí ne zcela regulérní (tj. neopírající se stařešinský řád) vláda v českém státě. Bořivoj II. se prosadil díky zásahu Břetislava II. na německém dvoře, Svatopluk Olomoucký dobyl pražského trůnu vojenským zásahem a Vladislav I. ho dosáhl úmluvami se Svatoplukem. Po delší dobu šlo vlastně o nenormální situaci a Vladislav I. si to asi dobře uvědomoval, protože se na čas sám vzdal vlády ve prospěch svého staršího bratra Bořivoje (koncem roku 1117).¹⁷¹ Byla to nejspíše jakási spoluvláda obou bratrů, jak by to vyplývalo z Kosmova líčení.¹⁷² Netrvala dlouho, protože Vladislav I. záhy Bořivoje II. opět zbavil trůnu. Jistě k tomu měl dobré důvody, Bořivoj patří k snad nejneschopnějším českým panovníkům raného středověku vůbec.

Tím vším byla nástupnická otázka značně vyhrocena. Její ostří bylo ztupeno smrtí Oldřicha Brněnského a Litolta¹⁷³ Znojemského (1112 a 1113), protože kandidáty zůstávali poté už jen Bořivoj II. (od Oldřichovy smrti skutečně nejstarší z rodu), Vladislav I. (nejstarší ovšem až od smrti Bořivojovy 2. února roku 1124)¹⁷⁴ a Ota II. Olomoucký, který byl v případě úmrtí obou synů Vratislava II. nejstarším z rodu.

O tom se v Čechách vědělo, a proto neudivuje, že Vladislav I. brzy obnovil přátelské vztahy s Otou II. V prosinci roku 1113 byl propuštěn z vazby, o rok později se stal Vladislavovým švagrem.¹⁷⁵ Od této doby už nic jejich vzájemný vztah nerušilo. Vladislav I. zřejmě Otovi velmi důvěřoval, stranil mu, roku 1123 mu dal do poručnické vlády brněnský úděl. Je nasnadě domněnka, že počítal s Otou II. Olomouckým jako se svým nástupcem. Důvody k tomu rozhodně měl. Ota II. byl v případě Bořivojovy a Vladislavovy smrti seniorem rodu, jeho dosazení na kamenný stolec předků by tudíž bylo legitimní. Navíc by nijak neohrožoval vyhlídky Vladislavových synů, naopak byl by vhodným poručníkem pro jeho děti, ochráncem jejich práv, což zvláště zdůrazňuje Kosmas.¹⁷⁶ Otův syn se narodil až roku 1122,¹⁷⁷ neměl tedy prakticky možnost pražského trůnu dosáhnout.

Především by ovšem Ota II. důsledně a zákonitě blokoval ambice Vladislavova nejmladšího bratra Soběslava, který byl skutečným nebezpečím. Byl totiž jen nepatrně mladší než Ota II., byl ctižádostivý a měl snad oporu i na pražském dvoře. Bylo nabíledni, že se o trůn bude snažit na úkor moravského Oty a dětí Vladislavových a ve snaze prosadit do budoucna vlastní syny.

Vladislav I. neměl zřejmě Soběslava nikdy rád a rozhodně mu nedůvěřoval. Již na začátku jeho vlastní vlády se Soběslav projevil jako Vladislavův odpůrce, spolu s Poláky přepadl roku 1110 Čechy jako přívrženec Bořivojův.¹⁷⁸ Vladislav I. s ním musel jednat, vždy ovšem pod nátlakem. Roku 1111 Soběslavovi přímluvy matky Svatavy umožnily návrat do Čech,¹⁷⁹ roku 1115 mu zásah polského knížete Boleslava Křivoustého umožnil smíření s Vladislavem I. a podíl na politickém životě země. Dostal tehdy do „správy“ západní Moravu.¹⁸⁰ Byla mu odňata roku 1123, kdy ho Vladislav „dav se pohnutí hrozným hněvem“¹⁸¹ z Moravy vypudil. Pozadí sporu neznáme, Kosmas, který měl Soběslava v oblibě, napsal pouze, že „slzy mi nedají psát“.¹⁸² Vladislav I. o vánocích roku 1126 těžce ochořel a nemoc se záhy ukázala jako smrtelná. Snad byl právě proto vystaven mnohým nátlakům. Ota II. Olomoucký byl nablízku, mezitím se ovšem vrátil ze svých pohnutých cest Soběslav se svými bojovníky, setrval v lese u břevnovského kláštera a doufal, že ho čeští předáci v jeho nárocích na pražský trůn podpoří. Nálady na pražském dvoře byly za této situace značně rozkolísané.

Pokud máme věřit Kosmovi, k jejich změně přispěla „staříčka matka“ Svatava, která už po léta projevovala zvláštní přízeň svému nejmladšímu synovi a která začala opět v jeho prospěch orodovat s pozoruhodnou argumentací, že košile je bližší než kabát.¹⁸³ V podstatě jí šlo o to, aby Vladislav I. designoval Soběslava jako svého nástupce s pominutím práv Otových. Do sporu zasáhla s tím, že „poučena od přátel Soběslavových a z jejich návodu“ žádá jen to, co si žádá „na kolenou klečící národ český“,¹⁸⁴ tj. aby stolec „otcovského knížectví“ dostal Soběslav.¹⁸⁵ Svatava se očividně snažila prosadit opak toho, o co se kdysi zasazoval její manžel – chtěla pražský trůn zajistit pražské přemyslovské větvi. Vladislav I. váhal, sliboval, své sliby odvolával – pod nátlakem biskupa a zesláblý chorobou však konečně povolil. Kdyby se totiž se Soběslavem neusmířil, nemohl by ani dosáhnout rozhrěšení.¹⁸⁶ Dne 16. dubna roku 1125 byl pak Soběslav nastolen. Rozhodla tedy – jako v několika předchozích případech – designace předchůdce, s opominutím stařešinského řádu. Jak tomu bylo v obdobných případech pravidlem, potíže se dostavily téměř okamžitě.

Největším problémem byl ze začátku Ota II., protože na trůn nárok měl a chystal se ho s pomocí německého krále prosadit, avšak neuspěl, byl v únoru roku 1126 zabit v bitvě u Chlumu.¹⁸⁷

Soběslav I. tak dosáhl vítězství, sotva však jednoznačného. Otova smrt mu zřejmě prominuta nebyla, stejně jako mu nebyl prominut způsob, jakým se pražského trůnu zmocnil. Ještě o čtyři roky později na velkém shromáždění předáků na Vyšehradě v červnu roku 1130 se Soběslav brání námitkám, že se trůnu zmocnil neprávem, a obrací se právě na předáky, na „velmože české a štít země české“. Zdůrazňuje, že se trůnu zmocnil oprávněně, „... volbou svého bratra ještě za jeho života a volbou vás všech. A z tohoto důvodu a z tohoto práva usuzuji, že jsem ho nabyl po právu a důvodně“¹⁸⁸. Důraz na „právo“ spíše svědčí o tom, že byly kolem Soběslavova nastolení značné rozpaky. Designace předchůdce sice měla už po čtvrtstoletí význam, nebyla ovšem totožná se stařešinským řádem, nad jehož do držování měli předáci bdít. Sotva mohl také Soběslav svým současníkům vnutit představu, že trůnu nenabyl „ani zbraní ani nějakým jiným násilím“¹⁸⁹ protože události kolem Vladislavovy smrti byly obecně známy. To vyplývá z Kosmova líčení. Šlo zřejmě o pevnou představu, protože Mnich Sázavský po letech opět zdůrazňuje, že „kníže Soběslav vkročil do Čech pokoutně a . . . násilím se zmocnil knížecího stolce“, který „dle dědičného práva“ byl určen Otovi II. a který mu byl „příisahou všech velmožů země české přislíben“¹⁹⁰. To jsou důležité výroky, protože ono shromáždění na Vyšehradě se konalo v souvislosti se soudem nad spiklenci, kteří v červnu roku 1130 chtěli Soběslava zabít a nahradit ho Břetislavem, synem Břetislava II. Soběslavův nástup na trůn, vynucený značně násilnou cestou, velmože zřejmě stále velmi dráždil a popouzel. Znamenal totiž omezení práv, o která nechtěli přijít.

Za těchto okolností se Soběslav snažil především zajistit si mezinárodní zázemí. Záhy se usmířil s německým králem Lotarem a přijal Čechy roku 1126 v léno.¹⁹¹ V pozdním létě téhož roku se také usmířil s uherským králem Štěpánem.¹⁹² Asi to potřeboval, protože doma měl nesporně potíže, i když je nejspíš mnohdy vyvolával sám. Záhy po Otově smrti donutil jeho manželku Sofii k odchodu z olomouckého údělu, k odchodu tak kvapnému, že zanechala na Moravě čtyřletého syna Otu (pozdějšího III.) a dceru Eufemii, tehdy také dítě.¹⁹³ Sofie zemřela nedlouho později v rodinném klášteře ve Zwiefaltenu, Otu odvezli přátelé jeho otce na Rus k příbuzným, zřejmě v obavě o jeho život,¹⁹⁴ Eufemie na Moravě zůstala, není ovšem známo kde.¹⁹⁵ To vše popularitě

Soběslavovy vlády sotva přidalo. Do olomouckého údělu dosadil pak Soběslav Václava, syna olomouckého Svatopluka, tehdy velmi mladého.¹⁹⁶ Je příznačné, že se Václav výrazně a téměř dojemně hlásil k památce svého strýce Oty II.¹⁹⁷ U údělníka, jemuž úděl propůjčil Otův soupeř, to bylo jistě odvážné. Dalším opatřením na Moravě bylo ustanovení Jindřicha Zdíka novým moravským (resp. olomouckým) biskupem, nahradil zemřelého biskupa Jana.¹⁹⁸ Zdík byl nepochybně Soběslavovým člověkem a Soběslav v něm získal skutečnou oporu, potřebnou mu také proto, že s pražským biskupem Menhartem nevycházal od začátku nijak dobře.

Události z roku 1126 by na první pohled mohly nasvědčovat tomu, že se Soběslav cítí na nově dosaženém trůně jistý. Zřejmě však ne docela, asi v září téhož roku dal totiž najednou zatknout Břetislava, syna Břetislava II., a místo vazby několikrát změnil.¹⁹⁹ Je to pozoruhodná okolnost, protože šlo o Přemyslovce, který se už od roku 1112 v politickém životě země neprojevoval,²⁰⁰ žil tiše a nenápadně. Jediné, čeho se mohl kníže od něho obávat, bylo to, že se může snadno stát nástrojem v ruce případné opozice, pokud by chtěla Soběslava odstranit. V případě jeho smrti se totiž Břetislav stával nejstarším z přemyslovského rodu, protože se narodil roku 1095²⁰¹ a předčil tak věkem všechny žijící Přemyslovce ze všech větví. Z líčení spiknutí z června roku 1130 se také skutečně dozvídáme, že se vývěsným štítem opozice stal a že byl jejím kandidátem na nového knížete.

To ovšem musí znamenat, že již v průběhu roku 1126 Soběslav věděl, že má odpůrce v zemi. Brzy začal jednat tvrdě. V létě roku 1128 dal zatknout Konráda II. Znojemského a – příznačně – i „mnoho českých velmožů“.²⁰² Začátkem roku 1129 byl pak zatčen i Vratislav Brněnský.²⁰³ Čím se oba západomoravští údělníci provinili, není známo; nejspíše pouze tím, že patřili k přemyslovskému rodu a že vládli v údělech, které chtěl nyní Soběslav pro sebe. Zřejmě se domníval, že si takovýto postup může dovolit. Těžil z výhody, že po Chlumci měl proti sobě jen opravdové „mladíky“ z přemyslovského rodu. Synové Bořivoje II. se mohli narodit až po roce 1100 a žili po delší dobu mimo Čechy; synové Vladislava I. byli tehdy nezletilí.²⁰⁴ Vratislav Brněnský a Konrád II. Znojemský teprve před krátkou dobou dosáhli dospělosti a nastoupili do údělů. Václav Olomoucký se narodil roku 1108.²⁰⁵ Na jaře roku 1129 ho Soběslav I. poslal – jistě ne bez postranních

úmyslů – na pomoc Štěpánovi Uherskému jako velitele českého pomocného sboru. Z výpravy se vrátil koncem téhož roku, na jaře roku 1130 však zemřel na následky zimnice, kterou dostal během tažení²⁰⁶.

Václavova smrt byla samozřejmě náhodná, zdá se však, že právě ona donutila opoziční kruhy v Čechách k jednání, vrcholícímu spiknutím. S ní se totiž v českém státě vyostřila politická situace. Soběslav nyní soustředil ve svých rukou veškerou moc. Žádný úděl nebyl obsazen, oba západomoravští úředníci byli odstraněni, olomoucký úředník právě zemřel, Břetislav byl ve vězení, Bořivojovi synové někde v cizině, synové Vladislavovi byli nedospělí. Jelikož ani jeden z moravských úředníků nebyl dosud ženat, existovala opravdu reálná možnost, že se Soběslavovi podaří udržet si postavení jedinovládce. Moravu nejspíše spravoval přímo, o „správě“ či „správách“ neslyšíme. Byl tedy opravdu „monarcha“, tj. jedinovládce, jak se sám v listině z první poloviny roku 1130 tituluje a jak ho pro polovinu roku 1130 nazývá i Kanovník Vyšehradský²⁰⁷. Jistě se nechtěl o moc s nikým dělit a chtěl předáky natolik zastrašit a jejich vlivy natolik omezit, že by mohl prosadit představu, že knížecí pražský trůn je „otcovský“, tj. že patří potomkům Vratislava II. Synové Vratislavovi prosazovali tuto myšlenku již počínaje Břetislavem II. a zatím úspěšně (Bořivoj II. proti oprávněnému Oldřichovi Brněnskému; Vladislav I. proti Bořivojovi II.; Soběslav I. proti Otovi II. Olomouckému).

V tomto snažení však narazil na silný odpor tradiční opory pražských panovníků, na odpor českých velmožů. Nešlo o novou záležitost, viděli jsme již, že velmoži už předtím projevovali s konáním Soběslavovým nesouhlas, jinak by je nemusel roku 1128 houfně zatýkat. Samotné spiknutí ovšem dostalo konkrétnější podobu až později, buď koncem roku 1129, nebo na začátku roku 1130. Při vyšetřování spiknutí totiž říká jeden z obžalovaných, předák Miroslav, že ho „před nějakým časem“ navštívil jeden z bojovníků Břetislavových a přemluvil ho k tomu, aby Soběslav byl zabit. Současně obžalovává pražského biskupa Menharta, že měl velký podíl na přípravě spiknutí, a to podíl osobní, sjednával jeho účastníky během svého pobytu na dvorci v Žerčíněvsi. Na jaře roku 1130 se ovšem Menhart odebral na pouť do Jeruzaléma²⁰⁸, takže nejspíše šlo o výše uvedenou dobu.

Hlavním pramenem pro líčení spiknutí je Kanovník Vyšehradský a z něho jasně plyne, o co ve sporu mezi knížetem a předáky

šlo. Chtěli zabít „pyšného“ knížete a dosadit takového, „od kterého bychom mohli mít vše, co se nám zalíbí“²⁰⁹. Není náhodou a není vynuceno literárními požadavky, že Kanovník zdůrazňuje ono „my“, tj. velmože, kteří o „zkázu“ Soběslavovu stáli. Celé spiknutí bylo opravdu záležitostí předáků, ty panovník zklamal, ubližoval jim a jednal s nimi bezohledně. Nebyl to tedy boj mezi Přemyslovci o moc, o trůn či o úděly, jemuž předáci poskytli své meče, nýbrž skutečně zápas mezi knížetem a vlivnou skupinou velmožů o míru podílu na státním životě země. Přemyslovci se ho nezúčastnili, pouze jeden z nich – Břetislav – mu nechtěně poskytl své jméno, stal se heslem opozice. V případě úspěchu měl být nastolen a vrátit předákům to, co jim Soběslav bral, uznání, úřady nebo správy výnosných hradů²¹⁰. Byl to od předáků skutečně obratný politický tah, protože se tím mohli vždy bránit případným výtkám, že sledují jen své sobecké zájmy a že nehledí na zájmy státu. Také převrat pod legitimní rouškou (Břetislav právo na pražský trůn opravdu měl) by jistě konsolidaci poměrů v zemi pomohl.

Do spiknutí bylo zapleteno asi dost předáků, jinak by totiž Soběslav po jeho odhalení nebyl nucen při soudu na Vyšehradě shromáždit prý „skoro tři tisíce“ „vznešených a prostých mužů“²¹¹, aby soudil jmenovitě jen sedm provinilců. Jistě klamný dojem, že šlo o čin několika málo lidí, vzniká při četbě příslušné partie Kanovníka Vyšehradského proto, že Soběslav měl být odstraněn „tichou“ vraždou, nikoliv bojem, obléháním Prahy apod. Pro dosažení žádoucího cíle by to také plně stačilo.

Když se kníže vracel z Řezna z rokování s králem Lotarem a v červnu roku 1130 jel do Kladska, aby odtud nastoupil cestu na Moravu, na jejím začátku zjistil, že mu někdo usiluje o život. 15. června byl chycen jeden zbrojnoš s oštěpem a dýkou napuštěnými jedem, brzy poté i druhý s mečem, opět napuštěným jedem. Šlo nejspíše o prosté bojovníky, Kanovník Vyšehradský o nich napsal, že byli „satellites“ dvou významných předáků, Miroslava syna Janova a jeho mladšího bratra Sřezimíra a že měli knížete úkladně zabít²¹². Byli zajati a zajati byli i oba bratři. Soběslav cestu na Moravu přerušil, vrátil se do Prahy (asi 18. června), odešel pak do svatovítského kostela, kde provedl před velkým shromážděním a ve značně působivém ovzduší (za zvonění zvonů a zpěvů přítomných) děkovnou pouť za záchranu života. Kráčel bos a v kajícnickém rouše²¹³, pak se odebral na

Vyšehrad, kde se o několik dnů později konal – opět za působivé přítomnosti davu lidí – soud. Na celém spiknutí je to vůbec nejzajímavější, protože tak pochopíme, co vlastně knížete a velmože tak dělilo.

Kníže se na velmože přímo obrací a brání se výtkám, že trůnu nabyl neprávem a že nebyl dobrý vládce. Říká, že vždy usiloval o prospěch vlasti a o „čest“ předáků, takže neví, proč ho „někteří z urozených“ chtěli zničit. Zdůrazňuje, že o to usilovali právě ti, kterým uděloval „bohatší dary své milosti“, které „nad jiné ctíl“²¹⁴. Tato slova napsal Kanovník Vyšehradský, očitý svědek onoho shromáždění,²¹⁵ formulace nám však připadá velmi starobylá. Již v nejstarších ludmilských legendách se Ludmila brání výtkám svých vrahů nápadně podobnými argumenty, jako to činí Soběslav²¹⁶. V poměrech začínající druhé čtvrtiny 12. století však takto Kanovníkem popsán vztah mezi knížetem a velmoži už připadá značně podivně. Lidé, s jejichž pomocí panovník vládl, byli už dávno stabilizovanou a konsolidovanou skupinou, měli své pevné místo ve státě, nežili z darů či pomíjivých poct, nýbrž těžili ze služeb, které panovník potřeboval a za které byl jim povinen mnohými ohledy. Velmoži mají také proti Soběslavovi řadu námitek, a vážných. Významné předáky prý kníže podceňoval a urážel, také neprávem věznil²¹⁷, především byl však „pyšný“. Nebyla to asi prázdná slova. Nejspíše se s nimi opravdu o důležitých státních otázkách neradil, např. o Moravě, odkud údělníky zcela svévolně vypudil. Nejspíše také nebyl pro osvědčené předáky dosti štědrý, neposkytoval jim patřičný podíl na státní správě a na výhodách, které z ní plynuly. Zdá se, že mezi knížetem a velmoži vznikl záhy hluboký rozpor, který měl jak politickou podobu (otázka nástupnictví a údělů na Moravě), tak sociálně-hospodářskou podobu. Možná, že Soběslav v době svého nástupu na pražský trůn provedl podobnou věc jako kdysi jeho bratr Bořivoj II., který ve snaze udržet se na trůně vyměnil velkou část vládnoucích lidí, z „nováčků udělal dvořany“²¹⁸, bývalou garnituru svého nevlastního bratra Břetislava II. odstranil. To by líčení Kanovníka Vyšehradského dobře odpovídalo, protože Miroslav si stěžuje, že zatímco jeho otec byl slavný, on je „mezi velmoži této země pokládán za nejmenšího“²¹⁹. Šlo o jev, který se zřejmě zákonitě opakoval, zejména v případě neoprávněných nástupů na pražský trůn: když např. roku 1140 nastupoval na trůn Vladislav II., syn Vladislava I., provedl obdobná opatření, uvedl na poli-

tické jeviště nové lidi, zatímco „starší a zkušenější“ zůstali při Konrádovi II. Znojenském²²⁰.

Za účast na spiknutí bylo několik lidí tvrdě potrestáno. Byly jim useknuty údy, museli kráčet přes žhavé železo, byly jim vyloupnuty oči nebo uříznut jazyk či zlomeny kosti²²¹. Šlo ovšem jen o několik málo jedinců: Miroslava, jeho bratra Střezimíra, jejich strýce Křivosúda, dále o jakéhosi Vacemila a Jindřicha, o lékaře, který u Kanovníka Vyšehradského pojmenován není, a o kaplana Soběslavova Božíka. Mnich Sázavský napsal, že šlo jen o některé z provinilců²²², zřejmě však potrestaných bylo opravdu málo. Soběslav I. musel mít obavy z nějakých dalekosáhlejších represálií. Jeho opatření beztak nebyla populární. Je příznačné, že jeden z popravených předáků, Křivosúd, je uveden v českém nekrologu nikoliv jako popravený knížetem za zradu, nýbrž jako zabitý – a měla se za něj v den zabití sloužit mše²²³. Neméně příznačné je, že pražský biskup Menhart, jehož podíl na zosnování spiknutí byl nesporný, vyvázl po svém návratu z Jeruzaléma zcela bez trestu. Soud ho viny zbavil, bylo pouze řečeno, že chtěl, aby byl Břetislav vysobozen z vězení – proti knížeti se prý ničím neprovinil²²⁴. Naopak velkou cenu za spiknutí, jemuž nebyl ani fyzicky přítomen, zaplatil Břetislav. Byl ve vězení již 30. června oslepen a zranění pak podlehl²²⁵. V tomto případě neponechal Soběslav opravdu nic náhodě.

Sotva lze pochybovat o tom, že Soběslav konal soud na Vyšehradě především proto, aby nemohl být velmoži opět nařčen, že s nimi nejedná. Bylo samozřejmě jasné, že několik lidí přijde o život, a to bez ohledů a bez milosrdenství, kníže však zřejmě cítil, že trestům musí dát nějakou legální podobu. Obžalovaní se „mohli“ bránit, „mohli“ vypovídat a nebyli potrestáni, pokud nebyli shledáni vinnými. Soběslav tak obratně svalil přinejmenším morální zodpovědnost za rozsudky na ony tři tisíce Čechů, které svolal na Vyšehrad. To nebyla jediná novota ve vztahu Soběslava k členům přemyslovského rodu a k velmožům. Záhy plně restituoval oba západomoravské údělníky, a bez žádných podmínek, což mimochodem ukazuje, že žádnou vinu na spiknutí neměli. Hned po říjnu roku 1130 byl odvolán z vyhnanství Vratislav Brněnský a dostal svůj úděl zpět²²⁶. Roku 1132 se oženil (nebo spíše byl oženěn) s „krásnou Ruskou“ neznámého jména a původu²²⁷. Není vyloučeno, že manželství bylo zosnováno nebo připraveno právě Soběslavem I. Návrat Konráda II.

Znojemského do úřadu se poněkud protáhl, asi proto, že pro další spolužití těchto dvou významných Přemyslovců bylo zapotřebí určitých příprav. Znojemsko dostal Konrád II. zpět před červnem roku 1134²²⁸. Soběslavovým prostřednictvím – a nesporně o prostřednictví šlo – získal Konrád II. záhy i manželku Marii, dceru srbského „krále“ Uroše I.²²⁹, která byla sestrou manželky uherského krále Bely, Soběslava švagra. Soběslav I. a Konrád II. se tak stali švagry.

Situace tak silně připomíná poměr mezi Otou II. Olomouckým a Vladislavem I. Sotva to byla náhoda. Soběslav chtěl zřejmě Konráda II. k sobě připoutat, a to nikoliv jako příbuzného a moravského úředníka, nýbrž hlouběji. Věděl, že je po něm oprávněným nástupníkem pražského trůnu (tím byl Ota II. po Vladislavovi I. také) a chtěl v Konrádovi mít ochránce práv vlastních synů, jejichž budoucnost byla nejistá, protože staršími byli vždy synové Bořivojovi a Vladislavovi. Svědčí o tom několik indicií. Jelikož se Soběslav dostal na trůn pozdě, asi ve věku kolem čtyřiceti let, a pozdě se také ženil, sotva mohl myslet na to, že ještě za jeho života dosáhnou jeho synové zletlosti. Ještě roku 1141 je Soběslavův prvorozený syn nazýván prameny „puer“²³⁰. Potřebovali poručníka – a Konrád II. se k tomu výborně hodil.

Konrád II. Znojemský by totiž po smrti již téměř padesátiletého Soběslava byl nejstarším z rodu a měl by nejlepší právo na pražský trůn. Za této situace je zřejmé, co musela taková dohoda obsahovat. Soběslav Konrádovi slíbil, že po něm převezme trůn, a Konrád se oplátkou zavázal, že bude poručníkem jeho synů a bude chránit jejich zájmy, nejspíše tak, že časem prosadí nejstaršího z nich, Vladislava, za svého nástupce²³¹. K dohodě muselo dojít ve Znojmě v červnu roku 1134 u příležitosti svatby Konrádovy se srbskou Marií, při této příležitosti byla také obnovena hradní rotunda a opatřena malířskou výzdobou. Skutečným pozadím vzniku maleb tak zřejmě byly politické dohody o nástupnictví na českém trůně, ne tedy poměry moravské. Konrád se stal předurčeným panovníkem českého státu, a právě tuto skutečnost měly vyjadřovat malby v obnovené rotundě. Na tom nic nemění fakt, že tyto dohody vytrvaly v platnosti sotva čtyři roky. Již roku 1138 se Soběslav tohoto plánu vzdal a pokusil se budoucnost svého nejstaršího syna zajistit jinak. V květnu 1138 totiž prosadil na říšském sněmu v Bamberku, prvním sněmu nového německého krále Konráda II., že jeho nástupcem bude

In reg sin nri hux
 Anno dōice domcarnati ei d' Mito
 Cxxxy pact pict reg' anx
 cetta bae v Māie ei S Cathar
 i p dux Conr. d' sc' f' iudator
 an. i. it constio l. u. s.

Nápis v rotundě, facsimile podle A. Friedla

Vladislav a „všichni čeští velmoži“ to museli odpřisáhnout na ostatky svatých²³². Když však koncem roku 1139 Soběslav umíral, nebrali čeští předáci na tyto závazky žádný zřetel a zvolili zprvu Vladislava (II.), syna Vladislava I. s pomínutím nejenom přísah v Bamberku, ale i dohod ve Znojmě²³³. Brzy se však na ně rozpomněli, když proti nim začal Vladislav II. v postě roku 1141 tvrdě zasahovat²³⁴ a vůdcové českých předáků se uchýlili na Moravu, kde se zformovala koalice předáků se třemi moravskými úředníky v čele a snažila se vojensky prosadit kandidaturu Konrádovu. Podle Vincencia byl Konrád II. Znojemský na jaře roku 1142 zvolen knížetem,²³⁵ podle tzv. Vyprávění o odboji se o jeho zvolení rozhodovalo²³⁶. Ať tak či onak, musel se zmocnit Prahy, kde stál knížecí stolec²³⁷, protože bez nastolení na něj nebyl právoplatným panovníkem. V bitvě na Vysoké si jeho vojsko probíjalo cestu ku Praze, kterou oblehlo, muselo však ustoupit před posilou německého krále Konráda III., který podpořil svého příbuzného Vladislava II.²³⁸ To znamenalo konec Konrádových aspirací na trůn. Průběh událostí však svědčí o tom, že na něj právo měl a že toto právo bylo všeobecně – nejenom na Moravě, ale především v Čechách – uznáváno. Což potvrzuje naši domněnku, že toto právo uznal i Soběslav I. na slavných svatbách ve Znojmě v červnu roku 1134.

Máme pro to ale i výslovný doklad. Je jím častěji zmiňovaný

nápis v rotundě, pro jehož současný vznik ve 12. století snesl nedávno nové argumenty J. Bistřický²³⁹. Zde četl A. Friedl v souladu se závěry komise znalců, že Konrád II. Znojemský „*picturis regum auxit cellam b. virginis Mariae*“, tj. dal „obrazy králů ozdobil svatyni bl. P. Marie“²⁴⁰. To však není paleograficky zdaleka jisté čtení, pravdě je zřejmě bližší čtení, které navrhla A. Vidmanová²⁴¹: „*pacta pietate regum sanxit cellam b. virginis Mariae*“, tj. „zasvětil pro zbožnou paměť na krále, za jejich smlouvy, svatyni bl. P. Marie“. Vidmanová správně upozornila na to, že by bylo zbytečné, aby nápis zaznamenával to, co každý návštěvník rotundy nemohl sám nevidět, tj. obrazy „králů“²⁴². Pokud jde o ona „*pacta*“, domnívala se, že mohlo jít o úmluvy o věrnosti mezi Konrádem a Soběslavem nebo o nějaké smlouvy mezi Soběslavem a uherským králem Belou, švagrem Marie²⁴³. Tato druhá možnost by se lépe hodila k tvrzení nápisu, že šlo o „smlouvy králů“, ale i tak by tu šlo jen o jednoho krále. Ale to není nutné, už J. Ludvíkovský poukázal na to, že tu je slovo „*rex*“ užito v širším významu, „vladař“, „panovník“²⁴⁴. Rozhodně pravděpodobnější je prvá možnost, už proto, že se k ní výborně hodí vyzdobení rotundy právě posloupností českých a moravských panovníků. Což prozrazuje, že tyto dohody musely dávat Konrádovi naději či právo na český trůn, malby to jasně manifestují. Vezmeme-li v úvahu politické okolnosti, jak se roku 1134 vytvořily, dospějeme nutně ke shora naznačené domněnce o konkrétním obsahu oněch „*pacta*“ mezi Konrádem a Soběslavem I.

V červnu roku 1134 došlo tedy ve Znojmě k uzavření dohod mezi českým Soběslavem a znojemským Konrádem II., zaručujících Konrádovi nástupnictví. Rámec pro ně byl slavnostní. Byl to sňatek Konrádův s Marií, dcerou srbského župana Uroše I., jímž se oba Přemyslovci sešvagřili prostřednictvím uherského krále Bely. Stejným slavnostním aktem byla výzdoba hradní kaple ve Znojmě. Sotva byla dokončena téhož roku, obřad „druhého založení“, jehož se zúčastnili jako fundátoři Konrád II. se svou manželkou, se však jistě odehrál během svatebních oslav, a tedy i za přítomnosti Soběslava I., jehož účast na oslavách můžeme právem předpokládat. Tehdy také jistě vznikl program maleb a musel tedy odpovídat všem platným názorům a státnímu zřízení té doby a nemohl vyjadřovat jen nějaké osobní zájmy Konrádovy. Konrád byl přece předurčeným panovníkem českého státu a ne bouřícím se úředníkem. Program maleb odrážel státoprávní

názory jak pražské, tak moravské – ty, které obecně platily a byly „oficiální“.

Podívejme se tedy na ně z tohoto hlediska. Vidíme, že základní „konstituční“ akt je položen na počátek cyklu. Znázorňuje povolání prvního knížete ke vládě, vznik státu. Zda tu byla vzorem pouze Kosmova verze přemyslovské pověsti, je těžko říci. Některé detaily svědčí spíše pro to, že se malíř opíral také o ústní tradici²⁴⁵. Její výklad byl však nejspíše podobný jako u Kosmy: to, že si kdysi lid zvolil prvního knížete a povolal ho od pluhu, bylo aktem definitivním a neodvolatelným, znamenalo to založení státu, který má trvat věčně²⁴⁶. Potomci prvního knížete Přemysla tehdy zároveň získali výhradní právo na vládu v českém státě. Zdá se však, že autor programu neuznával pohanská knížata jako knížata skutečná, těmi se stali až s přijetím křesťanství. Proto řada knížat začíná Bořivojem I. a proto jsou také všichni panovníci vkomponováni do arkád architektury, která podle výkladu A. Merhautové představuje Město boží, tj. v Augustinově pojetí společenství věřících, svatých a andělů.

K této řadě pražských knížat jsou následně a bez přerušení přiřazena i knížata moravská. I ona tedy odvozuje svou moc od prvního knížete Přemysla, i když je to moc nižší než knížat pražských (je to naznačeno absencí pláště v jejich úboru a i tím, že jsou zařazeni za pražská knížata), není však kvalitativně odlišná, je to stále stejná moc, lišící se pouze rozsahem. Moravská knížata stojí stejně ve stejných arkádách Města Božího jako knížata pražská a mají – až na plášť – stejné atributy. Vystihuje to přesně postavení Moravy v českém státě, tak jak to vyplynulo z našich úvah: tak jako jsou moravská knížata přiřazena téměř rovnoprávně k pražským, je Morava přiřazena k českému státu jako plnoprávná součást, přece jen však v podřízeném postavení. Důležité dále je, že na malbách jsou zobrazena knížata Moravy a ne jednotlivých údělů. Vyplývá to již ze skutečnosti, že jako první je počítán Břetislav I., který přece vládl celé Moravě. Morava je tedy chápána jako jednotná, i když podřízená vládě několika knížat současně. Konečně sám výběr postav prozrazuje mnoho z toho, kým byla moravská knížata a jaké bylo jejich postavení v českém státě, tak jak jsme se zmínili výše.

Program znojemských maleb můžeme plným právem považovat za obrazovou ústavu českého státu, jakousi „ústavu pro chudé“, jako existovaly obrazové bible „pro chudé“. Jako má kaž-

→ skupina maleb?

dá ústava preambuli, v níž se vykládají základní principy státu, má zde přemyslovská řada předestlánu scénu volby prvního knížete, základní akt, jímž se Čechové navěky zavázali poslušností panovníkům z Přemyslova rodu. Řada pražských panovníků dokumentuje tuto věčnou vládu, k níž jsou ale bez přerušení přiřazena knížata moravská, tak jako byla přiřazena k českému státu Morava, sice jako jeho součást, avšak žijící vlastním politickým životem. Tato Morava je jednotná, i když má více knížat současně. V tom je hlavní smysl znojemských maleb a jejich naprostá výjimečnost v současné Evropě.

ZNOJEMSKÁ ROTUNDA A JEJÍ NÁSTĚNNÉ MALBY

Anežka Merhautová

Názory vyslovené na poslední konferenci o znojemské rotundě, konané v září 1996 a shrnuté ve Sborníku následujícího roku²⁴⁷, znovu vybízejí k úvaze o některých problémech, vztahujících se jak k vlastní stavbě, tak i její nástěnné výzdobě.

VLASTNÍ STAVBA

Názor na dobu vzniku stavby nebyl ani na této konferenci jednotný. Nad míněním, že kupole vznikla současně s lodí a apsidou převládal soud, že kupole byla vybudována o něco později.

Pohled do kupole